МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
ім. В.Г. КОРОЛЕНКА

КОЛЕКЦІЇ ПАМ'ЯТОК ПИСЕМНОСТІ ТА ДРУКУ У БІБЛІОТЕЧНИХ ФОНДАХ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ, РОЗКРИТТЯ

Матеріали науково-практичної конференції,
присвяченої 100-річчю відділу рідкісних видань
і рукописів ХДНБ ім. В.Г.Короленка

Харків 2003

ББК Ч 736.84 я 431
ББК 78.36 я 431
К 60

Колекції пам'яток писемності та друку у бібліотечних фондах України: проблеми формування, збереження, розкриття: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю відділу рідкісних видань і рукописів ХДНБ ім. В.Г.Короленка / Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г.Короленка; Наук. ред. І.Я.Лосієвський – Х., 2003. – 148 с.

Збірник містить доповіді та повідомлення ювілейної науково-практичної конференції, в роботі якої брали участь науковці та хранителі колекцій рідкісних видань і рукописів у наукових бібліотеках Харкова, Києва, Одеси, Луганська.

Науковий редактор Ігор Якович Лосієвський,
д-р філол. наук

Редактор Л.П.Суворова

ПЕРЕДМОВА

Сучасна Україна – молода держава, проте, вона має велику багатовікову історію, а в її фондосховищах зберігається безліч історичних пам'яток регіонального, загальнонаціонального та світового значення. Серед них – сотні тисяч архівних документів, першодруків, стародруків, інших рідкісних та цінних видань.

Роботу з цими культурними скарбами згідно з законодавством України здійснюють бібліотеки, архіви, музеї, однак, залишається чимало невирішених питань, і проблем, що пояснюється саме молодістю нашої держави та труднощами, які виникають у процесі її становлення, економічними умовами, в яких на сучасному етапі реалізуються такі завдання як формування, збереження та розкриття вітчизняних колекцій пам'яток писемності та друку. Поки що немає найважливіших державних регламентів, держстандартів на облік та опис архівних документів, стародруків (поодиноких надходжень у державні фонди та надходжень комплексів цих документів – приватних архівів та колекцій), на організацію страхового фонду пам'яток; єдиних правил зберігання та використання документів з державних архівних фондів та колекцій рідкісних видань і рукописів.

Недостатнє фінансування державних програм з питань культури, серед яких – Національна програма збереження бібліотечних і архівних фондів на 2000-2005 р. (затверджена постановою КМ України № 1716 від 15.19.1999 р.) – призвело до фактичного припинення її реалізації за окремими напрямками. Невирішеним залишається і кадрове питання: країні бракує учбових закладів з підготовки фахівців відповідного профілю – книгознавців-фондоутворювачів,

хранителів колекцій пам'яток писемності та друку у державних бібліотеках, відсутня єдина система підвищення кваліфікації кадрів.

На науково-практичній конференції, присвяченій сторіччю відділу рідкісних видань і рукописів, яка проводилася у Харківській державній науковій бібліотеці ім. В.Г.Короленка 30 травня 2003 р., відбувся обмін інформацією та досвідом роботи між науковцями, керівниками, провідними спеціалістами відділів та секторів рідкісних видань і рукописів у наукових бібліотеках Харкова, Києва, Одеси, Луганська; виступили представники найбільших бібліотек України: Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, ХДНБ ім. В.Г.Короленка, ОДНБ ім. М.Горького, ЦНБ Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. У доповідях та повідомленнях багатоаспектно висвітлено актуальні питання щодо роботи з пам'ятками писемності та друку: історія та особливості формування вітчизняних фондів і колекцій – універсальних, тематичних, за видами і типами документів, за місцем їх створення (колекція української екстеріорики тощо); проблеми обліку та опису окремих пам'яток та їх примірників (якщо йдеться про пам'ятки друку), обліку та опису (паспортизації) книжкових колекційних фондів, захисту та забезпечення збереження, інформаційно-наукового розкриття зібрань.

У ряді повідомлень, присвячених розгляду конкретних колекцій, фактично викладено методику наукової реконструкції приватного зібрання як цілісної книжкової пам'ятки відповідної історично-культурної доби. Архівні зібрання та особові фонди, які сформовано у ХДНБ та ОДНБ, розглянуто ще й в аспекті наявності в них цінних бібліотекознавчих, книгознавчих і бібліографічних матеріалів.

Збірник також знайомить зі станом, особливостями та проблемами колекційної роботи у нещодавно заснованих підрозділах – в Луганський ОУНБ ім. М.Горького, в бібліотеці Харківського національного автодорожного університету, де в 1999 р.було відкрито Музей книги та історії бібліотеки.

Матеріали конференції стануть корисними для всіх, хто забезпечує сьогодні подальший розвиток бібліотечної діяльності за напрямком формування колекцій книжкових та архівних пам'яток та розкриття їх наукової, історико-культурної значущості.

Г.І. Ковальчук

КОЛЕКЦІЇ СТАРОДРУКІВ І РІДКІСНИХ ВИДАНЬ У БІБЛІОТЕКАХ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ, ПРОБЛЕМИ ОБЛІКУ ТА ІНФОРМАЦІЙНОГО РОЗКРИТТЯ

Ідея виділення рідкісних видань з основних фондів бібліотек виникла давно. Сьогодні майже всі фондоутримувачі таких видань у тій чи іншій формі виділили у себе колекції рукописів, стародруків, рідкісних і цінних видань, хоча не в усіх бібліотеках є такі структурні підрозділи з відповідними штатами, окремі сховища та читальні зали. Інтерес до рідкісних книг і документів у наукових та публічних бібліотеках – явище не нове, а скоріше недостатньо усвідомлене. Це підтверджується як великою кількістю зібрань давніх книжок, що довгий час залишаються пасивною частиною фонду, не наближеною через систему бібліотечно-бібліографічної інформації до споживачів, так і відсутністю науково-достовірної та загально прийнятої класифікації для таких видань, адже поширена практика – систематизація книжок за змістом, не беручи до уваги їх значення як пам’яток поліграфії та книжкового мистецтва, особливостей примірників завдяки екслібрисам, автографам, власницьким записам; цінності книжок з погляду часу їх створення, умов та особливостей розповсюдження тощо.

Як відомо, більшість великих бібліотек світу починалися з книжкових зібрань монастирів, навчальних закладів та бібліотек давнини, що мали цінні рукописні книги, а пізніше раритетні видання. Дуже часто основою майбутньої великої громадської бібліотеки ставало приватне зібрання відомої особи. Суспільство завжди було зацікавлене

в тому, щоб значні бібліофільські зібрання, котрі зберігали великі масиви цінних і рідкісних видань та рукописів, змінювали статус: ставали суспільними, громадськими. Громадські бібліотеки відрізняються від приватних насамперед тим, що їх завданням є не колекціонування певних раритетів, а забезпечення потреб читачів – наукових та культурно-освітніх.

У другій половині XIX ст. через значне збільшення видавничої продукції та, відповідно, фондів у європейських бібліотеках відбувається відокремлення книгосховищ. Книжкові фонди як першооснова бібліотеки протягом століть доступні оку читача, були сховані від публіки у книгосховища. Бібліотекарі, працюючи в нових умовах, мали застосовувати нові методи для виконання професійного обов'язку. Серед них (для зручності) – відокремлення та компактна розстановка певних масивів цінних видань, спочатку рукописів та інкунабул. У читальних залах влаштовувалися різні за розмірами підсобні бібліотеки, виставки книжок. На таких виставках (тимчасових або постійних) експонувалися рідкісні й цінні книжки, рукописи, і це теж був шлях до відокремлення названих категорій книжок. Тоді ж була усвідомлена необхідність провести розмежування між книгами, що мають наукове значення, книгами, що становлять цінність завдяки їх оправі чи матеріалу, на якому вони надруковані, і книгами рідкісними у прямому розумінні цього слова. Уявлення про необхідні умови зберігання були тоді досить невиразними, та й про специфіку обробки рідкісних видань говорилося лише в загальних рисах.

У той же час (насамперед через значне збільшення кількості книжок) у багатьох європейських бібліотеках утвердився так званий "numerus currens" тобто розстановка книжок виключно за форматом і порядком надходження [1]

(обґрунтував цю систему Мартін Шреттінгер – видатний німецький бібліотекар, автор терміну "бібліотекознавство" – Bibliothekswissenschaft). Книжки розставляли на бібліотечних полицях за встановленим предметним порядком основних дисциплін, в середині яких були загально прийняті секції, розділи та підрозділи. По суті, до уваги брали тільки формат книжок у кожному підрозділі: в бібліотечних каталогах XVIII-XIX ст. враховувались формати "ін-фоліо" (в аркуш, насправді – в піваркуша), "кварто" (в ¼ паперового аркуша), "октаво" (в $^1/_8$ аркуша), "дуодецима" (в $^1/_{12}$ аркуша). Ніяких інших поділів не було. Предметний порядок не порушували: будь то книга в коштовній сап'яновій оправі, чи значно поліпшене перевидання знаменитого твору, чи рукопис.

Першим кроком до зміни такого стану речей було вилучення рукописів (а згодом інкунабул) із загальних сховищ і створення з них окремих зібрань. Така тенденція призвела до утворення того, що зараз відомо під назвою відділів рідкісних книг або (залежно від країни) Reserve, Sonderabteilung, Rara, Cimelia, де зберігаються рідкісні та цінні книги (від XV ст. до наших часів).

Найчастіше фонди рідкісних книжок складалися в державних бібліотеках шляхом відбору наявних книжок у загальних фондах. Деякі з них згодом могли стати раритетами внаслідок переслідувань владою автора чи видання або як результат підвищеного читацького попиту: відомо, якими рідкісними є сьогодні старовинні видання азбук, пісенників, календарів, масово-політичної літератури. Початком створення відділу рідкісних книг могла бути книжкова колекція цінних у будь-якому відношенні видань вченого чи бібліофіла. А згодом історико-культурної цінності набуває книжкове зібрання відділу в цілому як своєрідна пам'ятка культури.

Інколи до створення відділів рідкісних книг призводили

виключні обставини, наприклад, евакуація та необхідність охорони найбільш значних культурних цінностей бібліотеки у випадках збройних сутичок, війни (особливо Першої світової), стихійного лиха. Проте слід зауважити, відбір тих чи інших раритетів відбувався досить суб'єктивно, з урахуванням конкретних фондів, національних традицій, наявності відповідних приміщень тощо.

Російські бібліографи XIX - початку XX ст. були європейські освіченими вченими і практиками, добре знали відповідну іноземну літературу. Простежуючи історію формування історико-культурних зібрань (рукописів, стародруків, рідкісних та цінних видань) у великих бібліотеках колишньої Російської імперії, маємо таку картину: в Публічній бібліотеці Санкт-Петербурга (нині РНБ – *Російська національна бібліотека*), яку відкрито 1812 р., одразу було відмежовано сховище рукописів (депо манускриптів) і окремо зберігалися видання XУ ст. [2]

Так відбувалося в Рум'янцевському музеї (згодом Бібліотека СРСР імені В.І.Леніна, а зараз *Російська державна бібліотека*, найбільша в Росії). В 1925-1926 рр. тут було утворено Музей книги.

У *Бібліотеці Академії наук*, найстарішій серед існуючих бібліотек Росії, заснованій у Петербурзі в 1714 р., первинне ядро фондів складалося з декількох частин: книжок і рукописів Московського Кремля, книг Готторпської бібліотеки та бібліотеки курляндських герцогів, і, нарешті, особистого книжкового зібрання Петра І. На початку XX ст. Бібліотека серед інших [3] мала рукописний відділ (на чолі з В.І.Срезневським), що своєю чергою поділявся на відділи 1) рукописів, 2) стародруків, 3) видань світського шрифту часів Петра І, 4) картин, ритин (гравюр), лубочних видань і портретів. Окремо існував відділ інкунабул, ритин та рукописів іноземних, який в 1924 р. одержав назву “Кабінет

інкунабул".

Фонд рідкісних книг бібліотеки *Петербурзького університету* формувався поступово, стихійно, як найбільш цінна частина університетського книжкового зібрання, основа якого успадкована з інших зібрань внаслідок створення в 1819 р. університету. З 1845 р. бібліотека почала отримувати перші (цензурні) примірники визначних пам'яток російської словесності, серед них і ті книжки, тираж яких з різних причин був знищений цензурою або автором. З 1860 р. надходила література з числа "10 000 заборонених" до ввезення в Росію книжок. Крім того, бібліотека постійно одержувала в дар як окремі книжки, так і цілі бібліотеки за заповітом.

Записки співробітника відділу стародруків Бібліотеки АН УРСР Б.І.Зданевича середини 30-х років [4], який тоді вивчав досвід роботи відповідних відділів найбільших бібліотек СРСР, свідчать, що на картках загального каталогу бібліотеки *Московського університету* робилися позначки "редкая": то була підготовча робота до топографічного відокремлення рідкісних видань.

Окремі відділи стародруків у 20-х роках мала Варшавська публічна бібліотека [5], Національна бібліотека в Софії, заснована у 1878 р., [6] та багато інших. У 1919 р. такий же відділ було організовано в бібліотеці Саратовського університету, в 1922 р. – у Державній публічній історичній бібліотеці та в бібліотеці Казанського державного університету.

Аналогічні процеси щодо виділення пам'яток писемності та друку в окремі відділи відбувалися також у бібліотеках України, яка тоді ще не мала власної державності. Так, за свідченням заввідділом рукописних, стародрукованих та рідкісних видань *Наукової бібліотеки Львівського університету* Н.П.Швець, матеріали такого роду

з'явилися в цій книгозбірні одночасно з виникненням самої бібліотеки (1661 р.) [7]. Покоління бібліотечних працівників так чи інакше виділяли та вивчали їх. Критерії відбору були пов'язані із загальною світовою бібліофільською думкою, а згодом і з книгознавчими засадами. В матеріалах архіву бібліотеки зафіксовано створення фондів "Cimelia" (лат. "Рідкості") та рукописів. Ці фонди мали окремі сховища, сталий штат кваліфікованих співробітників; складалися описи книжок та колекцій, на самі книжки та рукописи наклеювалися відповідні екслібриси. На жаль, фонд "Cimelia" у 1956 р. було розформовано й перенесено до загального книгосховища, і до 1966 р., як писав видатний вітчизняний бібліограф Ф.П.Максименко, відділ перебував у стані консервації.

Заснована в 1829 р. Одеська Публічна бібліотека (нині *Одеська державна наукова бібліотека ім. М.Горького)* впродовж усього свого існування комплектувалася стародруками та рідкісними виданнями, що "розчинялися" в загальних фондах, знаходячи відбиття лише в каталогах, насамперед у складі приватних бібліотек та книжкових зібрань. Поступово кількість переходить у якість, і бібліотека паралельно зі збиранням рідкісних книжок починає їх вивчення [8]. Відповідно до загальнорадянської практики тих років (створення 1922 р. Музею книги у Рум'янцевському музеї, невдовзі об'єднаного з відділом рідкісної книги ДБЛ; відділу історії книги Державного історичного музею в Москві, а також закладання Всеукраїнського музею книги – утворення *Відділу друку та письма при Лаврському музеї в Києві*) Одеська публічна бібліотека 1922 р. також створює відділ рідкісних видань та рукописів з його найцікавішим ядром – Музеєм книги. Відбір книжок для відділу здійснювався за принципами, що були прийняті на той час в усіх великих бібліотеках і музеях,

закріплені в публікаціях тогочасної завідуючої цим відділом О.Тюнєєвої [9]: рукописи, інкунабули, палеотипи, видання славетних друкарських фірм XVI-XVII ст., книги церковнослов'янського друку того ж періоду, видання гражданського друку за часів Петра I, рідкісні та бібліофільські видання XVIII-XIX ст. До останніх дослідниця відносила малотиражні або знищені (чи збережені в незначній кількості примірників) видання; книжки, що мають "особливе історичне або політичне значення" (наприклад, заборонені царською цензурою); видання, ілюстровані оригінальними малюнками, надруковані на пергамені чи на спеціальних сортах паперу, шовку; книги з екслібрисами та автографами видатних власників тощо. В статті, на яку ми посилаємось, детально розкрито склад сформованих колекцій, особливо інкунабул. На 1927 рік, коли було опубліковано цю ґрунтовну статтю О.Тюнєєвої, роботу над відокремленням рідкісних видань закінчено не було, а у 30-60 х рр. цю діяльність, на жаль, було припинено.

У тій же Одесі в 1902 р., коли бібліотека Новоросійського університету (нині *Одеського національного університету ім. І.Мечникова*) переїхала до нової будівлі, було зарезервовано приміщення для зберігання рукописних зібрань бібліотеки та особливо цінних друкованих книжок [10], які згодом склали ядро ще одного музею книги. До початку Першої світової війни тут було відокремлено 233 рукописи та незначну кількість стародруків, у т.ч. інкунабул, півтора десятка ельзевірів і кількадесят видань ХУІ - ХУІІ ст. Головна маса рідкісних та цінних видань і навіть рукописів залишалася невиявленою серед основних фондів.
У 1920–21 рр. починається спочатку спорадичне, а згодом систематичне й організоване вилучання рукописів і стародруків з основного книгосховища, завдяки чому кількість рукописів одразу збільшилася майже вдвічі, а

кількість рідкісних видань досягла 2500 томів. 1926 р. виставку рідкісних видань, яку бібліотека організувала в 1923 р., було перенесено до великого залу зі спеціальним обладнанням. Так створювався музей книги Одеської центральної наукової бібліотеки, який одночасно був науковим відділом ("Кабінетом") у структурі цієї книгозбірні. Музей складався з 3 відділів: рукописів, друкованих видань, графіки. Своєю чергою відділ друків розпадався на західноєвропейські, російсько-українські та "Rossica-Ucrainica, або західноєвропейські видання ХУІ - ХУІІ ст., присвячені Україні та Московії" [11]. Детальний опис колекції інкунабул опублікував у 20-х рр. І.Фаас [12]. Працівники музею прагнули довести відділ друкованих видань до рівня, що відповідав би часу, шляхом відбору найкращих видань XIX-XX ст., зразків новітніх досягнень друкарського мистецтва, а також значно збільшити групу експонатів XVIII ст. Тоді ж була зазначена необхідність зосередження уваги на розвитку української книги.

Коли у Харківській громадській бібліотеці (нині *Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г.Короленка*), заснованій в 1886 р., рідкісні та цінні видання ще не були відокремлені у спеціалізований фонд, на їх титульних аркушах і форзацах проставлявся штамп: "Не видається додому". Це був перший крок до виділення книжкових пам'яток, тому саме Д.Багалія, В.Данилевича, М.Сумцова, співпрацівників цієї книгозбірні тих часів, прийнято вважати засновниками фонду пам'яток друку та писемності, а також фонду україніки [13]. Починаючи з 1903 р. в ХГБ поступово організовувалися відділи: рукописів, музичний, український, польський, східний, бібліотекознавства [14]. Приблизно тоді ж було підібрано колекцію книг з автографами, і на режим комплексного зберігання переведені "бібліографічні рідкості", що не видаються додому [15]. Як зафіксовано у

звіті бібліотеки, "цінні книги відділено в окремій шафі, а каталог тепер створюється" [16]. В середні 30-х років у ХДНБ створено книгознавчу групу, а в січні 1940 р. її реорганізовано у відділ рідкісних видань і стародруків (тепер – відділ рідкісних видань і рукописів (Музей книги).

У 1922 р. в Харкові, першій столиці України, на *базі Харківської університетської бібліотеки,* формування якої відноситься до початку XIX ст., була створена Центральна наукова бібліотека, "багатий відділ рукописів і стародруків, навіть інкунабул" [17] якої зазначався в газеті "Бібліологічні вісті".

Організована в 1918 р. Національна бібліотека Української держави, надалі ВБУ – Всенародна бібліотека України (*нині Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського* – НБУВ) перші два десятиріччя була своєрідним центром зосередження та збереження численних бібліотечних і архівних фондів різних бібліотек, зібрань і колекцій установ, що з різних причин припинили своє існування. Мета збереження книжкових багатств і створення міцного фундаменту науки дозволили зібрати тут цінні фонди, універсальні за складом і змістом, але неоднозначні за своєю структурою [18]. Рукописи і стародруки вже при первинному огляді виділялися в самостійні структурні підрозділи. Певний відсоток ретроспективних фондів залишався у вигляді окремих комплексів, сформованих раніше.

Створення відділу стародруків, а згодом підвідділу раритетів при ньому у Всенародній бібліотеці України на початку 20-х років було цілком в контексті загально-європейської, а фактично – світової тенденції. Оголошення щодо існування такого відділу в документах 1919 р. свідчить про високий професіоналізм фундаторів бібліотеки, їх обізнаність у справах найбільших бібліотек світу, про

усвідомлення ними відповідальності перед наступними поколіннями за збереження книжкових скарбів давнини. У звіті бібліотеки за 1921 р. йдеться: “Читачам видаються всі книжки за виїмкою розкішних і рідких видань, а також рукописів і стародруків, якими можна користуватись тільки в кабінетах відділів" [19].

До 1926 р., коли було укомплектовано штат відділу і у підрозділі розпочалася активна робота з розміщення, опису, вивчення видань, здійснювався відбір лише стародруків з колекцій націоналізованих бібліотек та загального книгосховища. За архівними матеріалами [20], шляхи придбання фондів, що формувалися століттями, могли бути різними, проте, завдяки насамперед академіку Д.І.Багалію, голові спеціальних комісій з питань бібліотек духовного відомства в Тимчасовому Комітеті по заснуванню бібліотеки, ВБУ пішла шляхом не реквізицій, а переговорів, переконань та добровільної передачі. Крім того, спеціальна комісія ВБУ розшукувала й відбирала стародруки, займалася їх оцінкою. Всенародна бібліотека також здійснювала патронат над фондами, які неможливо було придбати, але яким потрібна була державна охорона. Вже на 1923 р., за свідченням тогочасного директора книгозбірні, бібліотека мала до 40 тисяч книжок XV-XVIII ст., половина яких була посортована за мовами і століттями [21]. У звіті роботи бібліотеки за 1924-1925 роки зафіксовано, що завідував відділом “товариш директора, професор В.Ф.Іваницький”. Було “посортовано” 30000 томів до 1799 року видання: інкунабули до 1525 р.; українські та білоруські стародруки; іноземні стародруки; репродукції стародруків [22].

Серед перших регламентуючих документів відділу, які на багато десятиліть визначили вимоги щодо роботи з фондом стародруків та рідкісних видань, була “Інструкція про поділ книжок по відділах” [23] (де, зокрема, наголошено:

"До відділу стародруків передається все, що надруковано до 1799 року включно"); "Проект інструкції по улаштуванню та опису стародруків у ВБУ" [24] В.Ф.Іваницького [1922 р.]; "Про хронологічні рамці відділу стародруків" [25] від 4.02.1923 р., того ж автора (тут, до речі, дається спроба визначення рідкісних та цінних видань). Пізніше С.І.Масловим було підготовлено ще декілька документів ("Схема розміщення й способи нумерації книжок у відділі стародруків", "Спеціальні вимоги до приміщення та устаткування відділу стародруків Бібліотеки АН України", "Визначення дублетів у ділянці стародруків" та ін.), що не втратили наукового інтересу й сьогодні. Сергій Іванович Маслов, очолюючи відділ стародруків ВБУ з 1926 по 1937 р., розробляв напрям "стародрукована україніка", враховуючи насамперед територіальний принцип відбору. Підготував спеціальні інструкції з бібліотечно-бібліографічної обробки українських видань XVI-XVIII ст. [26], деякі положення котрих лягли в основу кращих радянських досліджень з історії стародрукованої книги [27]. Він же на початку 30-х років завдяки грунтовним знанням та знайомством із західними джерелами уклав детальний "Нарис інструкції для абеткування західно-європейських та польських видань ХУІІІ ст.", що залишилося, на жаль, неопублікованим.

У травні 1928 р. співпрацівники відділу стародруків ВБУ, як зафіксовано в Щоденнику роботи відділу [28], почали розбирати рідкісні та розкішні книжки, виділені із загального фонду так званим rara (шифр R). Були спроби впорядкувати колекції книжок з екслібрисами та суперекслібрисами; з автографами та різними записами на форзацах та берегах; rossica, ukrainica, polonica тощо. У звіті роботи за 1932 р. підкреслено: "З відділом стародруків топографічно й адміністративно об'єднано колекцію найцінніших видань XIX й XX ст. – так званий підвідділ

раритетів. Тут зібрано багато закордонних видань XIX-XX ст., заборонених російською цензурою, наприклад “Полярная звезда” та “Колокол” О.Герцена, окремі числа журналу “Земля и Воля” та ін.
Є замасковані революційні видання, надруковані в підпільних друкарнях на території колишньої Росії” [29].

Питання про “раціональне переховування цінних видань, які належать Бібліотеці УАН”, порушувалося на нараді 19 листопада 1935 р. [30] На нашу думку, значний інтерес являє “Положення про Підвідділ рідких видань XIX-XX вв. Відділу стародруків і рідких видань”, розроблене в 30-х рр. (зберігається у відділі).

Пригадаємо, що на міжнародному рівні комплекс питань щодо роботи зі стародруками та рідкісними книжками вперше розглядався в 1923 р. на Конгресі бібліотечних працівників у Брюсселі, де було рекомендовано створити відділи рідкісних книг у тих бібліотеках, де їх ще не було (а таких більшість), і провести докорінну перебудову існуючих відділів. Було сформульовано декілька цілком обґрунтованих основних ідей за трьома напрямками: – наукові дослідження, опис і збереження [31]. В 1949 р. при Міжнародній федерації бібліотечних асоціацій (IFLA), створено комісію по рідкісних і цінних книжках. Одним з перших конкретні правила відбору цінних книг розробив Р.Бран [32]. Бернський конгрес (1962 р.) підтвердив доцільність підготовки та публікації подібних досліджень, оскільки більшості країн бракує офіційної й доступної літератури за цією тематикою.

Найбільшого розмаху виділення рідкісних фондів із загальних книгосховищ набуло лише у 60 - 80-х роках XX ст. [33] Сформовано такі фонди в більшості універсальних, обласних, республіканських, крайових, галузевих та університетських бібліотек СРСР. Ця загальносвітова тенденція призводила до розповсюдження архівних і

музейних методів роботи в діяльності бібліотек. Музеїфікація відбивається в дбайливому ставленні до книжкових раритетів, створенні музейних фондів в бібліотеках.

Сьогодні найактуальнішим є питання державної реєстрації рукописних книг, стародруків та рідкісних видань – книжкових пам'яток, підготовки, згідно з Програмою збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000-2005 рр., з відповідним розділом Державного реєстру національного культурного надбання. Вирішення цього значного й відповідального завдання пов'язано з рядом методичних проблем. Насамперед це розробка критеріїв цінності документів, їх виявлення, уніфікація електронного опису, створення єдиного програмного забезпечення або можливості конвертації подібної інформації при її зведенні, розкриття складу книжкових скарбниць через путівники по відділах рідкісних книжок, альбоми репродукцій найцінніших видань, бібліографічні та наукові каталоги, огляди наявних у бібліотеках раритетів та колекцій, наукові статті та монографії.

Не менш важливим є блок проблем, пов'язаних зі збереженням фондів книжкових пам'яток та виготовленням страхових копій, а також максимальній можливості заміни при книговидачі оригіналів пам'яток копіями. Цей шлях, безумовно, потребує не тільки значних фінансових коштів, сучасного технічного обладнання, але й добре налагодженої системи обліку копій. Стосовно обліку оригіналів, насамперед стародруків, слід ще раз наголосити на необхідності укладання для таких колекцій (окрім ведення сумарної та інвентарної книг, детальних службових каталогів) ще й паспортів. Викликано це, крім іншого, наявністю великої кількості конволютів, як видавничих так і власницьких. За загальною практикою, в сумарній книзі фіксується кількість реальних книжкових одиниць у колекції,

котрі стоять на полиці. За правилами в інвентарній книзі записують в один рядок назву й вихідні дані документа. Якщо ж серед стародруків є багато конволютів, для ретельного обліку необхідно зафіксувати всі відомості: кількість назв, як прийнято в бібліотечній статистиці, кількість примірників і одиниць зберігання або окремих книжкових одиниць (корінців), що є у фонді. Так, у паспорті колекції інкунабул НБУВ зафіксовано: кількісний склад колекції: 368 од. зб. (шифри – ІА 1 – 364), у т.ч. 70 конволютів, що містять 294 алігати, з яких 239 видань інкунабульного періоду, 48 палеотипів, 4 рукописи, 1 видання 1604 р., 1 – 1599 р., 1 – 1552 р. (1 конволют у колекції не містить інкунабул, а складається з двох палеотипів і зазначеного видання 1599 р. – ІА 259). Назв видань – 488, разом з томами – 501; примірників видань – 517, у т.ч. 35 – фрагментів видань; 2 видання в колекції, відбиті в друкованому та картковому каталогах як XV ст., згідно з атрибуцією М.А.Шамрай 80-х рр. XX ст., не є інкунабулами.

Таким чином, у путівниках, науково-популярних оглядах, у наукових дослідженнях ми називаємо 517 інкунабул НБУВ, а на полиці стоїть 368 книжок. Статистика переконливо засвідчує складність і одночасно необхідність подібних підрахунків для особливо цінних колекцій стародруків, адже всі зазначені позиції потрібні для досконалого обліку, і у своїй сукупності не дублюються в жодному іншому обліковому документі.

---

1. Брейя П. Отдел редких книг в библиотеке /П.Брейя // Бюл. ЮНЕСКО для б-к. – 1965. – № 4. – С. 182.

2. Отчет в управлении Императорскою публичною

библиотекою, представленный за 1814 год. – СПб., 1815. – 65 с.

3. [Барвінок В.] Бібліотека Російської Академії / [В.Барвінок] // Бібліол. вісті. – 1925. – № 1-2. – С. 170-171. – Підп.: В.Б.

4. Зданевич Б.І. Постановка відділів рідких та цінних видань у бібліотеках Москви: рукопис (чернетка). /Б.І.Зданевич [Зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ].

5. [Біркіна Н.] Варшавська публічна бібліотека / [Н.Біркіна] // Бібліол. вісті. – 1929. – № 4 . – С.78. – Підп.: Н.Б.

6. Бібліол. вісті. – 1925. – № 1-2. – С. 172.

7. Швець Н. Засади і настанови Ф.П.Максименка у формуванні відділу рукописів і рідкісних книг /Н.Швець // Зб. наук. пр. від. рукоп., стародрук. та рідкіс. кн. ім. Ф.П.Максименка. – Львів, 1997. – С. 6.

8. Арюпіна Л. Формування й організація фонду рідкісних видань Одеської державної наукової бібліотеки ім. М.Горького /Л.Арюпіна // Історія бібл. справи в Україні. – К., 1999. – С. 63-64.

9. Тюнєєва О. Музей книги Одеської публічної бібліотеки // Бібліол. вісті. – 1927.– № 2. – С. 48.

10. Вайнштейн О. Музей книги Одеської центральної наукової бібліотеки /О.Вайнштейн // Пр. Одес. центр. наук. б-ки. – Одеса, 1927. – С. 17-55.

11. Там само. - С. 47.

12. Фаас І. Інкунабули Одеської Центральної наукової бібліотеки /І.Фаас // Бібліол. вісті. – 1927. – № 2. – С. 69-90.

13. Незнамова Л., Лосієвський І. З історії фонду рідкісних видань Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г.Короленка /Л.Незнамова, І.Лосієвський // Історія бібл. справи в Україні. – К., 1999. – С. 72.

14. Ярошик В., Сосновська Т. Дмитро Багалій і Харківська громадська бібліотека (до 110-річчя з дня заснування ХДНБ ім. В.Г.Короленка) /В.Ярошик, Т.Сосновська // Бібл. вісн. – 1997. – № 1. – С. 17.

15. Отчет Харьковской общественной библиотеки за 22-й год ее существования. – Х., 1908. – С. 79.

16. Отчет Харьковской общественной библиотеки за 24-й год ее существования. – Х., 1910. – С. 62.

17. Бібліол. вісті. – 1928. – № 1. – С. 88 (Хроніка).

18. Дубровина Л.А.,Муха Л.В. Исторические коллекции книг и библиотечных собраний и совершенствование их организации и хранения /Л.А.Дубровина, Л.В.Муха // Прогрессив. библ. технологии: орг. и упр. – К., 1989. – С. 128.

19. Архів НБУВ, оп. 1, од. зб. 34, арк. 4 зв.

20. Архів НБУВ, оп. 1, од. зб. 1, арк. 42–42 зв.

21. Постернак С. Всенароднябібліотека України (до п’ятирічного ювілею) /С.Постернак // Бібліол. вісті. – 1923. – № 4. – С. 17.

22. Архів НБУВ, оп. 1, од.зб. 110.

23. Архів НБУВ, оп. 1, од. зб. 41, арк.. 1: § 4, п. 3.

24. Архів НБУВ, оп. 1, од. зб. 50, арк. 13; варіант інструкції – арк. 14.

25. Архів НБУВ, оп. 1, од. зб. 76, арк. 4.

26. Маслов С.І. Обсяг та план українського бібліографічного репертуару XVI–XVIII вв. // Бібл. зб. ВБУ. Ч. 3. – К., 1927. – С. 60-64; Маслов С.І. Спроба інструкції та план роботи над складанням українського бібліографічного репертуару XVI – XVIII ст. – К., 1928. – 28 с.; Інструкція для опису видань, що вийшли на території Радянської України в ХУІ ст. – 1825 р. // Наук. пр. НБУВ. Вип. 4. – К., 2000. – С. 45-64.

27. История Центральной научной библиотеки АН УССР. – К., 1979. – С. 92.

28. ІР НБУВ, ф. 33, од. зб. 2952, арк. 109.
29. Архів НБУВ, оп. 1, од. зб. 380.
30. ІР НБУВ, ф. 33, од. зб. 2955, арк. 2.
31. Inventaire des livres rares on curieux d'une bibliotheque // Congres international des bibliothecaires et des bibliophiles, tenu a Paris en 1923. – Paris, 1925. – P. 111-116.
32. Biblothèques, traitement, catalogage, conservation des livres et des documentes. – Paris: Institut pédagogique national, 1961.
33. Григорьева В.З. Центр консервации документов библиотек высших учебных заведений Российской Федерации /В.З.Григорьева // Первая Казахстанская конф. "Проблемы сохранности документального письменного наследия библиотек и архивов": документы и материалы. – Алматы, 1998. – С. 170.

І.Я.Лосієвський

ВІДДІЛ РІДКІСНИХ ВИДАНЬ І РУКОПИСІВ ХАРКІВСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ім. В.Г. КОРОЛЕНКА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Виникнення відділів рідкісних видань і рукописів визначає певний етап в історії кожної бібліотеки, є результатом планомірної роботи з формування колекцій пам'яток друку та писемності і, безумовно, свідчить про наявність та розвиток наукового, історико-культурного напрямку в її діяльності. Щодо ХДНБ ім. В.Г.Короленка, заснованої у 1886 р. як Харківська громадська бібліотека, можна констатувати: вже з перших років її існування саме науковці, провідні українські вчені кінця XIX ст. були не лише фундаторами бібліотеки, але й першими її

працівниками, фондоутворювачами, адміністраторами, за ініціативою яких десятиліттями створювались підрозділи та колекції бібліотеки. Звичайно, тут особливу роль відігравали харківські гуманітарії – історики, археографи, філологи.

Саме історик Дмитро Іванович Багалій (1857-1932), один з найвидатніших українських істориків, який одночасно зі своїми університетськими та громадськими обов'язками очолював на початку XX ст. правління ХГБ, був засновником відділу рідкісних видань і рукописів. Багалій – автор першої перспективної програми діяльності нашої бібліотеки за напрямком колекціювання рукописних та книжкових цінностей, їх наукового розкриття.

3 травня 2003 р. виповнилося 100 років від дня створення в Харківській громадській бібліотеці відділу рукописів і автографів. Рішення про його організацію було прийняте зборами членів ХГБ 20.IV. (3.V.) 1903 р., де з доповіддю виступив Д.Багалій [1]. Харківська громадська бібліотека, її фонди та відділи, за визначенням вченого, – це не тільки загальноосвітня, просвітницька установа, але й наукова, серед завдань якої – формування колекцій книжкових раритетів, цінних рукописів, і треба "йти вперед і удосконалюватись на шляху, який вказується їй іншими подібними закладами" [2],ураховувати досвід Імператорської Публічної бібліотеки (тепер – Російська національна бібліотека), українських бібліотек, у т.ч. бібліотек Харківського університету і діючого при ньому Історико-філологічного товариства, де відповідні підрозділи вже давно існували.

Д.Багалій запропонував розповсюдити інформацію про новий відділ ХГБ і про те, що бібліотека приймає на зберігання "листи, мемуари, записки, автографи, невидані твори і т.п., які мають історико-літературний інтерес" [3]. На думку вченого, на особливу увагу з боку працівників ХГБ

заслуговували "приватні папери місцевих видатних діячів" [4] і взагалі приватні колекції пам'яток писемності; він підкреслив, що необхідно далі вести перемовини з власниками таких зібрань , а також звернутись до видатних вітчизняних та зарубіжних діячів з проханням надіслати свої автографи. Формування колекцій відділу планувалось переважно за рахунок пожертвувань. Однак в окремих випадках не виключалась і купівля документів. У результаті це зібрання буде мати "ще більшу наукову цінність", підвищиться "і наукове, і загальноосвітнє значення усієї Бібліотеки". Серед завдань нового відділу вказувалось і "складання каталогу до цих пам'яток..." [5].

Відділ розпочав свою діяльність, і головними його працівниками у перші десятиріччя XX ст. були відомі українські вчені: літературознавець А.Кадлубовський та історик В.Савва, які одночасно завідували архівом бібліотеки. У роботі відділу також брали участь Н.Бєляєв, В.Данилевич, К.Медерський, М.Плесський. Слід зауважити, що у доповіді Д.Багалія 1903 р. вже є згадка про стародруки, однак, до 1940 р. у ХДНБ не було спеціалізованого підрозділу з формування колекцій стародруків та інших книжкових раритетів. Разом з тим робота за цим напрямком на рубежі XIX-XX ст. у бібліотеці проводилась регулярно з часів її заснування.

У 1890-ті рр., коли рідкісні та цінні видання ще не були відокремлені у спеціалізований фонд, на їх титульних аркушах і форзацах проставлявся штамп: "Не видається додому". Сотні примірників мають аналогічні записи працівників ХГБ того часу: Д.Багалія, В.Данилевича, В.Савви, М.Сумцова та ін. Саме цих видатних вчених можна вважати засновниками фонду пам'яток друку та писемності і фонду україніки бібліотеки [6]. У 1900-ті рр."бібліографічні рідкості, що не видаються додому" [7], були переведені на

режим комплексного зберігання; у друкованому звіті ХГБ за 1909 р. знаходимо відомості про те, що “цінні книги відділено у окремій шафі, а каталог тепер створюється” [8].

На той час у фонді бібліотеки було вже чимало і рукописних пам'яток (починаючи з XVIII ст.), і книжкових рідкостей. У 1886-1893 рр. фонд збагатився одним з найбільших харківських приватних зібрань пам'яток друку та писемності – колекцією відомого письменника та краєзнавця Г.Данилевського (бл. 3 200 прим.), у складі якої – перші книги українською мовою, харківські першодруки, книги з автографами І.Аксакова, Л.Мея, Я.Полонського, Я.Щоголєва, Д.Яворницького, багатьох інших письменників і вчених. Деякі раритети передав сам Г.Данилевський, основна ж частина цього зібрання надійшла від його спадкоємців згідно з останнім бажанням письменника.

Пам'ятки вітчизняного та іноземного друку XVIII ст., рідкісні видання XIX - початку XX ст. надходили також у складі родинних бібліотек Пассеків (1890-1910), Давидових (1891-1892), Сокальських (1895), Карпових (1898), приватних зібрань В.Порай-Кошиця (1891-1892), В.Варяніцина (1891-1901), К.Анненкова (1908-1910) та багатьох інших. Свої праці та власні книги подарували Х.Алчевська, М.Бекетов, В.Бузескул, Л.Гіршман, В.Данилевський, Д.Менделєєв, О.Потебня та інші видатні діячі вітчизняної науки і культури.

Колекційні комплекси, створені у 1886-1910-ті рр., на жаль, було повернено до загальних фондів бібліотеки на початку 20-х рр. Пошук книжкових пам'яток у фондах ХДНБ та поза її межами, спеціалізацію зберігання колекцій було поновлено у 30-ті рр. за ініціативою Маргарити Орестівни Габель (1893-1981), відомого українського літературо- та книгознавця, доньки одного з провідних працівників Харківської Громадської бібліотеки О.М.Габеля. У січні 1934 р. М.Габель очолила книгознавчу групу відділу

зберігання фондів. Вже у 1934-1936 рр. пошукова робота супроводжувалася науковим описом виявлених пам'яток. Визначалися три основні напрямки діяльності книгознавчої групи: історичний (виявлення, опис і каталогізація стародруків, “історико-революційних видань”, книг з автографами видатних діячів науки і культури); мистецтвознавчий (опис поліграфічних шедеврів, ілюстрованих та інших художньо оформлених видань); краєзнавчий (формування колекції харківського друку). Постійними науковими консультантами книгознавчої групи, реорганізованої у січні 1940 р. у відділ рідкісних видань і стародруків (тепер – відділ рідкісних видань і рукописів), були академік О.Білецький і український вчений-книгознавець І.Каганов. Висококваліфіковані працівники В.Ткаленко та С.Ставровський створили корпус наукових описів вітчизняних та іноземних стародруків, інших пам'яток друку та писемності, заклали основи системи каталогів (алфавітний, систематичний та хронологічний – стародруків) і картотек майбутнього відділу. Наприкінці 1930-х було організовано картотеку рукописних книг та архівних матеріалів.

У 1933-1941 рр. бібліотекою було придбано невелику колекцію інкунабул і палеотипів, 4 примірники острозької Біблії Івана Федорова 1580-1581 рр., сотні кириличних книг та іноземних видань XVI-XVIII ст. З основного фонду до колекції відділу надійшли зібрання стародруків Харківського єпархіального музею; з Державного книжкового фонду СРСР – рідкісні та цінні книги з бібліотеки Зимового палацу у Петербурзі (зібрання Романових), інших приватних колекцій, "націоналізованих" у перші роки радянської влади. Майже повністю до фонду рідкісних видань ХДНБ увійшло книжкове зібрання стародруків та рідкісних видань Харківського музею українського мистецтва, роз-

формованого на початку 1930-х як "осередок українського буржуазного націоналізму".

Провідний спеціаліст відділу, знавець західноєвропейського друку Сергій Миколайович Ставровський у перші місяці німецької окупації виконував обов'язки хранителя зібрань книжкових та архівних пам'яток (М.Габель перебувала в евакуації). 9 лютого 1942 р. С.Ставровський помер голодною смертю. Залишились його мемуари – видатний людський документ, літопис більшовицького лихоліття (частково надрукований 1993 р.) [9].

Невідомо, хто безпосередньо завідував відділом, а точніше, фондом рідкісних видань і рукописів до 23 серпня 1943 р. – дня визволення Харкова, але, безумовно, він був під контролем мужньої жінки, фактичного директора бібліотеки Марії Іванівни Румницької. Сотні стародруків, тисячі рідкісних видань втрачено ХДНБ у роки Другої світової війни [10], однак працівникам бібліотеки, які залишилися в окупованому Харкові, вдалося зберегти найцінніші реліквії – українські та іноземні першодруки, прижиттєві видання творів великих письменників і вчених, книги з унікальних особистих зібрань.

У післявоєнний період, в середині та другій половині XX ст. було створено десятки нових колекцій, більшість з яких і сьогодні входять до складу фонду рідкісних видань і рукописів ХДНБ. Організаторами цієї роботи були книгознавці М.Габель, І.Знаменська, О.Черкашин, Л.Цикіна, І.Лосієвський, С. Шоломова, Г.Тряпіцина, І. Мазніченко та ін.

Змінювались критерії відбору книг та архівних документів для фонду пам'яток, методи їх популяризації та наукового освоєння; великої шкоди завдав тоталітаризм, який деформував справжні наукові уявлення про духовні, історико-культурні цінності. Однак і за радянських часів

працівникам цього відділу вдалося в цілому зберегти багаліївські традиції, зосередити у фонді пам'ятки світового та національного значення.

У 1949-1981 рр. відділом керував відомий український бібліограф, знавець та пропагандист книги Олексій Іванович Черкашин (1914-1981). Саме в цей час поряд із бібліографічною роботою, на меті якої було наукове розкриття колекцій та удосконалення довідково-бібліографічного апарату відділу, регулярно проводилися заходи з популяризації бібліотечних скарбів ХДНБ: книжкові експозиції, лекції, екскурсії, теле- і радіопередачі та ін. Харківський телеглядач пам'ятає цикл розповідей О.Черкашина 1970-хх рр. під назвою "Тайна однієї скарбниці".

Слід зазначити, що любов до книги і робота у відділі певною мірою зближувала людей, які духовно, за своїм світоглядом залишались все ж таки чужими. Тривалий час працювали у відділі пліч-о-пліч член КПРС і ветеран великої війни, переконаний, "справжній" комуніст О.І.Черкашин і донька "ворогів народу" дворянського походження Ірина Василівна Знаменська, не тільки високопрофесійний книгознавець, бібліограф, знавець іноземних мов, але й природжений поет, авторка чудової інтимної лірики і вражаючих своєю сміливістю опозиційних політичних віршів, деякі з яких можна віднести до вершин громадянської поезії XX століття. Як і мемуари С.Ставровського, це видатна пам'ятка непідкореної людської думки, духовної боротьби з тоталітаризмом. Літературний архів І.Знаменської зберігається у відділі, і перша збірка її поезій (за життя авторки не було опубліковано жодного рядка) нині готується до друку.

У 1961 р. І.Знаменською було проведено ретельне дослідження однієї з кириличних книг, результати якого

дозволили переглянути дані попередньої експертизи: виявилося, що це – Четвероєвангеліє середньошрифтове (Анонімна друкарня, бл. 1558) – найстаріша пам'ятка східнослов'янського друку у фондах ХДНБ.

У 1950–1970-х рр. до ХДНБ надійшли сотні стародруків та рідкісних видань з Полтавської обласної бібліотеки (у т.ч. фрагменти особистого зібрання М.Гнєдича), з Житомирського музею. Українські першодруки й стародруки (117 дублетних прим.) було передано Державною бібліотекою ім. В.Леніна (тепер – Російська державна бібліотека), бібліотекою Харківського державного інституту культури (нині – Державна академія культури); чимало раритетів одержано від приватних осіб, придбано у букіністичних крамницях Харкова, Києва, Москви та інших міст СРСР.

Завдяки активізації контактів з власниками цінних книжкових колекцій у 1980-х - на початку 2000-х рр. державним надбанням стали Нюрнберзька Біблія 1475 р., палеотипи, Заблудівське Євангеліє 1569 р. (друкарі Іван Федоров і Петро Мстиславець), прижиттєве видання "Системи природи" К.Ліннея (1740); колекція мініатюрних видань XVIII-XX ст. і колекція автографів видатних діячів вітчизняної та світової культури, які належали О.Сарані; колекція малої книжкової графіки Є.Стефановського (у т.ч. бл. 21 тис. екслібрисів) та ін.

Реалізовано програму виявлення "прихованих ресурсів" книгосховища: за результатами фронтального обстеження палітурок стародруків зареєстровано фрагменти особливо рідкісних видань – первістків європейського друку 1479-1483 рр., палеотипів. Невідомі примірники слов'янських стародруків (друга половина XVI-XVII ст.) було виявлено при дослідженні конволютів.

З 1960-х рр. відділ бере участь у складанні зведених друкованих каталогів східнослов'янської рукописної книги,

стародруків, рідкісних та цінних видань XIX - початку XX ст. [11]. До наукового обігу було введено дані про тисячі примірників, у т.ч. з колекцій інкунабулів та українських стародруків.

З 1980-х рр. ХДНБ видає каталоги окремих колекцій рідкісних видань. Вийшов друком зведений каталог вітчизняних першодруків у харківських колекціях (ХДНБ, 1987), випуски каталогу книжок українською мовою XIX - першої половини XX ст. [12] та ін.

Звичайно, окремі колекції, сформовані в другій половині 1940-х–80-ті рр., не витримали випробування часом, не стали "посланцями вічності", як цього бажалося кремлівським ідеологам. У 1990-ті рр. до основних фондів бібліотеки повернулися видання творів радянських "вождів", політична та інша офіційна література, яка вважалася цінною насамперед з погляду на її "актуальний" зміст і нерідко саме тому преміювалася на радянських конкурсах мистецтва книги. Однак немає ніяких наукових підстав розформовувати, наприклад, колекцію прижиттєвих видань творів "класиків марксизму-ленінізму" ХДНБ – одну з найбільших в українських книгосховищах, бо вона є важливим джерелом багатоаспектних досліджень з історії соціальних рухів XIX-XX ст., теорії і практики "комуністичного будівництва". Зберігає наукову цінність і підготовлений відділом “Каталог прижиттєвих видань творів В.І.Леніна у фондах ХДНБ” (Х.,1984).

Справжню деідеологізацію роботи з формування колекцій пам'яток друку було розпочато в ХДНБ та інших бібліотеках України у 1990-ті рр., після так званої "перебудови", наприкінці якої політичний фактор вже діяв, так би мовити, у протилежному напрямі: підвищеної уваги фондоутворювачі надавали "класикам" антикомунізму, літературі української та російської діаспори, іншим раніше

забороненим виданням, у т.ч. тим, котрі не можна віднести до основних груп пам'яток друку. На певному етапі це було виправдано, тому що жорсткі "режимні" межі попередніх профілів комплектування порушували оптимальні пропорції, що відповідають загальнолюдській системі культурних цінностей. Зараз у роботі з формування колекцій стародруків, рідкісних і цінних видань, рукописних книг і архівних матеріалів ці пропорції ХДНБ відновлено, з урахуванням досвіду провідних книгознавчих центрів, найбільших бібліотек світу, відповідно до просвітницьких традицій Харківської громадської бібліотеки.

В основу нової редакції профілю комплектування фонду рідкісних видань і рукописів (2003 р.) закладено положення про цінності сучасної цивілізації, про культурні пріоритети України як суверенної держави, без зв'язку з політичною кон'юнктурою сучасного моменту.

Нині у фонді зберігається близько 53 тис. пам'яток друку та писемності, серед яких пам'ятки світового і національного історико-культурного значення. Рукописні книги та архівні документи, починаючи з XIV ст; інкунабули, палеотипи, східнослов'янські першодруки XVI ст., стародруки XVI-XVIII ст., книги “гражданського” шрифту XVIII - першої половини XIX ст.; фрагменти особистих бібліотек Мелетія Смотрицького, Стефана Яворського, М.Гнєдича, І.Срезневського; фрагменти родинних бібліотек Квіток та Кочубеїв; прижиттєві видання творів класиків науки, літератури, мистецтва, найдавніші, рідкісні та цінні періодичні видання, книги з автографами Є.Гребінки, В.Каразіна, Т.Шевченка, П.Куліша, І.Нечуя-Левицького, М.Старицького, М.Кропивницького, В.Короленка, А.Чехова, І.Буніна, М.Лосського, о. Павла Флоренського, Андре Мазона, Леопольда Стаффа. Ріхарда Штрауса, Д.Шостаковича та ін., а також рідкісні та цінні видання

регіонального значення (слобідсько-українські і власне харківські).

Бібліотека володіє унікальним зібранням книг кирилівського і латинського шрифтів, виданих в Україні у XVI-XVIII ст. (понад 740 видань, близько 1 тис.прим.). Цю колекцію складають 42 пам'ятки друку, що збереглися в одному, харківському примірнику.

До фонду належать стародруки та рукописи із цінних українських монастирських зібрань XIV-XVIII ст., із бібліотек вітчизняних учбових закладів XVI-XVIII ст.

Створені також колекції видань XIX-XX ст. - рідкісних та цінних українських видань; шедеврів світового та вітчизняного книжкового мистецтва; зібрання мініатюрних видань XVI-XX ст. та книг-велетнів XVII-XX ст.; картографічних, образотворчих, нотних видань; книг з художньо виконаними екслібрисами; колекції малої книжкової графіки (у т.ч. близько 35 тис. екслібрисів); поштових листівок XIX-XX ст.; колекція факсимільних видань пам'яток писемності та друку.

У зібраннях рукописних книг і архівних матеріалів зосереджено пам'ятки давньоруської та староукраїнської писемності, архівні документи XV-XX ст. До культурних цінностей світового значення належить пергаменна Службова мінея на грудень, яка вміщує найдавніший список "Житія митрополита Петра" в редакції Киприяна (1390-ті рр.): списки творів Діонісія Ареопагіта, Єфрема Сиріна, Іоанна Златоуста та Іоанна Лествичника (XV ст.), грамоти XV-XVIII ст., художньо оформлені списки Євангелія XVI-XVII ст.

Велику наукову цінність мають рукописи діячів Острозької Академії початку XVII ст., рукописні історичні книги та збірники: "Хронограф" (1610-ті рр.), який містить в собі так звану харківську редакцію "Острозького літописця",

“Літописець” Петрашки Дановича (1680 р.), “Літопис Самовидця” XVIII ст., “Історія русів” (список 1830-х рр.), а також зібрання крюкових і нотолінійних ірмолоїв XVII-XIX ст., метричних книг ХYШ-XIX ст. Серед архівних документів – укази та циркуляри з особистими підписами імператриць Анни Іоановни і Катерини II; 4 списки комедії О.С.Грибоєдова “Горе з розуму” першої половини XIX ст., автографічні рукописи видатного польського історика та громадського діяча XIX ст. Іоахіма Лелевеля.

У рукописному фонді зберігаються рідкісні матеріали з історії Слобожанщини XVII-XVIII ст., у т.ч. метрична книга с. Основи за 1778 р. із записом про народження “у Федора Івановича Квітки сина Григорія”, майбутнього класика української літератури Г.Ф.Квітки-Основ'яненка.

Колекцію документів XX ст. складають автографи листів В.Г.Короленка (1911-1915 рр.), автографи творчих рукописів та листів А.Ахматової, В.Бєляєва (трилогія “Стара фортеця”, 1935-1951 рр.), А.Головка (роман “Бур'ян”, 1925 р.), І.Еренбурга, Е.Казакевича, Д.Кедріна (вірші та листи воєнних років), Б.Лавреньова, Б.Пастернака, М.Рильского, С.Сергєєва-Ценського, Б.Слуцького, В.Сосюри, М.Тихонова та ін.; значні зібрання автографів з епістолярної спадщини академіків О.Білецького та Є.Тарле.

У відділі створено особові архівні фонди відомих поетів: Є.Євтушенка, В.Козового, В.Коротича і Б.Чичибабіна; письменників Г.Демидова та Е.Казакевича, о.Олександра Меня, вченого-історика Є.Тарле, вчених-філологів та книгознавців І.Каганова, М.Габель, Ф.Медведєва, О.Фінкеля, М.Чернякова, мистецтвознавця та книгознавця П.Жолтовського, музикознавця і виконувачки М.Єщенко, працівника видавництва Л.Бєлозерської-Булгакової, перекладача Л.Кедріної; провідних працівників ХДНБ – бібліографів та книгознавців.

У складі архівного фонду редакції біобібліографічного словника “Українські письменники” (К., 1965. – Т. 4-5) – понад 70 автобіографій (переважно в автографічних рукописах) українських літераторів XX ст., а також їх фотопортрети.

Цінні краєзнавчі матеріали знаходяться в архівних фондах архітектора Б. Бондаренка, мистецтвознавця М.Безхутрого, краєзнавців П.Романова і О.Сарани; харківського Клубу любителів книги (1963-1976 рр.); у меморіальному фонді ХДНБ [13].

* * *

Відділ рідкісних видань та рукописів ХДНБ здійснює формування (комплектування та організацію), науковий опис колекцій пам’яток друку та писемності, забезпечує їх зберігання, популяризацію і широке використання з науковою і науково-практичною метою. Серед основних користувачів ФРВР – вчені-історики, культурологи, філологи, мистецтвознавці, музейні та архівні працівники, краєзнавці, книгознавці, бібліотекознавці, педагоги, діячі мистецтв.

В останні десятиліття набула подальшого розвитку система каталогів і картотек відділу, удосконалено його ДБА в цілому. Такий напрямок роботи, як управління зібраннями, частково вже автоматизовано: створюються АБД “Рукописні книги”, “Архівні фонди”. Науковий опис пам’яток здійснюється тепер переважно в автоматизованому режимі.

Одним із закономірних результатів розвитку та удосконалення експозиційної роботи відділу стало відкриття постійної виставки з історії писемності та друку, колекцій ХДНБ (Музею книги) [14].

У 1990-і – на початку 2000-х рр. було здійснено

комплекс заходів з метою поліпшення умов зберігання колекцій, удосконалення систем охоронної та протипожежної сигналізації. Створюється страховий фонд пам'яток на мікроносіях [15].

"Історія формування та склад колекцій пам'яток писемності та друку у фондах ХДНБ", "Реконструкція особистих зібрань-пам'яток книжкової культури" – ось провідні теми наукових досліджень відділу. Співпрацівники готують книгознавчі огляди, наукові публікації архівних документів, що мають історико-культурне значення (в 1980-2003 рр. вийшло близько 300 публікацій); складають бібліографічні посібники, у т.ч. каталоги окремих зібрань ХДНБ та зведені каталоги регіональних колекцій; беруть участь у підготовці матеріалів до Державного реєстру національного культурного надбання.

Відділ виступив ініціатором та організатором "Короленківські читання" (щорічно з 1991 р.), "Книгознавчі читання " (щорічно з 1989 р.). Працівники відділу рідкісних видань і рукописів ХДНБ брали участь у роботі багатьох міжнародних та республіканських наукових і науково-практичних конференцій, семінарів з проблем книгознавства, бібліотекознавства, документознавства (Україна, Росія, Литва, Польща).

Поширює відділ і свою діяльність як науково-методичний центр з питань формуванння, збереження та використання раритетних книжкових зібрань. Регулярними стали організаційно-методичні заходи, у т.ч. семінари для співпрацівників відповідних підрозділів бібліотек Харкова. На базі відділу пройшли стажування завідувачі та працівники відділів і секторів рідкісних видань наукових бібліотек Харкова, інших міст України.

Однак проблем залишається чимало. Наприклад, у відділі багато років ведеться картотека приватних зібрань,

яка свідчить, що у наших земляків зберігаються пам'ятки світового значення (ті ж федоровські першодруки; автографи великих письменників та вчених, державних діячів), і власники готові передати їх бібліотеці за винагороду. Однак ми неспроможні придбати більшість цих раритетів: не вистачає коштів і ... спонсорів.

Невирішеною у загальнодержавному масштабі залишається проблема підготовки кадрів для відділів рідкісних видань і рукописів державних бібліотек [16], проблема реставрації пам'яток; бракує науково-методичних посад, а також наукового обгрунтування обраних шляхів роботи зі створення книжково-документальної частини Державного реєстру національного культурного надбання.

Пріоритетними напрямками роботи та завданнями відділу рідкісних видань і рукописів ХДНБ сьогодні є розширення, упорядкування зібрань, створення книжкових колекцій та архівних фондів на базі нових надходжень до бібліотеки (йдеться насамперед про особові архівні фонди видатних діячів вітчизняної науки та культури); оптимізація режимів збереження і використання документів фонду; удосконалення комплексів робіт з управління зібраннями з використанням традиційних і нових технологій, забезпечення доступу до фондових ресурсів відділу з урахуванням специфіки бібліотечно-бібліографічного обслуговування користувачів-дослідників; удосконалення науково-пізнавальних заходів (популяризація зібрань), забезпечення сучасного наукового рівня роботи з розкриття колекцій.

---

1. Отчет Харьковской общественной библиотеки за 17-й год ее существования… . - Харьков, 1903. - С.

XIX.
2. Там же. - Прил. V. - С. XXXVI.
3. Там же. - С. XXXVII.
4. Там же.
5. Там же.
6. Тут і далі детальніше див. передмову до вид. "Указатель литературы о фонде редких изданий и рукописей" (ХГНБ; Сост. И.Я. Лосиевский. – Х., 1992. – С. 4-15); Незнамова Л., Лосієвський І. З історії фонду рідкісних видань Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Короленка /Л.Незнамова, І.Лосієвський //Історія бібліотечної справи в Україні: Зб. наук. праць. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 71-76.
7. Отчет Харьковской общественной библиотеки за 22-й год ее существования… – Х., 1908. – С. 79.
8. Отчет Харьковской общественной библиотеки за 24-й год ее существования … – Х., 1910. – С. 62.
9. Ставровский С.Н. Черные годы, или "Bestia triumphalis" (1917-1922) /Публ. В.О.Седельникова //Минув-шее. Ист. альманах. – М.; СПб., 1993. – Вып. 14. – С. 7-98.

10. Див.: Лосієвський І.Я. Бібліотечні фонди Харкова в роки другої світової війни (іст.-докум. нарис) /І.Я.Лосієвський //Доля культурних скарбів України під час другої світової війни: Архіви, бібліотеки, музеї. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 5-29.

11.Русская сатирическая периодика 1905-1907 гг.: Свод кат. – М., 1980; Сводный каталог русской нелегальной и запрещенной печати XIX века: Кн. и период. изд.: В 3 ч. – 2-е, доп. и перераб. изд. – М. , 1981-1982; Сводный каталог инкунабулов небольших собраний, хранящихся в библи-

отеках СССР. – М., 1982; Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, вид. на Україні: В 2-х кн., 3-х ч. – Л., 1981-1984. Дані про харківські примірники підготовлено О.І.Черкашиним, Л.І.Цикіною та І.Я.Лосієвським.

12. Перший такий каталог бібліотека випустила ще на початку XX ст.: Каталог книжок українською мовою Харківської громадської бібліотеки: Укр. відділ ім. Т.Шевченка / [Склав П. Мокроус]. – Х.. 1912. – Т. 1.

13. Більш детальну характеристику фонду рідкісних видань і рукописів ХДНБ див.: Лосієвський І.Я. Пам'ятки писемності та друку у фондах ХДНБ ім. В.Г.Короленка: до характеристики колекції /І.Я.Лосієвський //Документально-інформаційні ресурси ХДНБ ім. В.Г.Короленка. – Зб. наук. ст. – Х.. 1996. – Вип. 2. – С. 65-72; Лосієвський І.Я., Шоломова С.Б. Архівні фонди діячів науки і культури XX століття //Там же. – С. 80-86; Архівні установи України: Довід. – К., 2000. – С. 190-191.

14. Роботу зі створення Музею книги ХДНБ було розпочато ще у 1980-і рр.; див.: Музеи книги и книжного дела: Указ. – М., 1986. – С. 170-171; Лосиевский И.Я. Из опыта создания книговедческих экспозиций в Харьковской государственной научной библиотеке им. В.Г.Короленко /И.Я.Лосиевский //Визуальная пропаганда книжных памятников: Сб. науч. тр. – М., 1989. – С. 135-142.

15. Див. публікацію Л.П.Незнамової та І.Я.Лосієвського у цьому збірнику.

16. Див.: Сищенко С.В. Книгознавча підготовка бібліотекарів-бібліографів в Україні: реалії та перспективи /С.В.Сищенко //Вісн. Харк. держ. акад. культури: Зб. наук. пр. – Х., 2000. – Вип.3. – С.201-213.

О.С. Рябцева

КОЛЕКЦІЯ РІДКІСНИХ ТА ЦІННИХ ВИДАНЬ З ФОНДУ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКСТЕРІОРИКИ ХАРКІВСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ім. В.Г. КОРОЛЕНКА: З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ СКЛАДУ

Формування фонду екстеріорики у більшості країн світу вважається важливим державним завданням і є бібліотечною і бібліографічною функцією великих книгозбірень. Проте навіть національні бібліотеки світу не ставлять перед собою таке завдання у повному обсязі, його виконує національна бібліографія країни. Згадаємо насамперед, що містить поняття екстеріорика. Це сукупність публікацій, які мають відношення до певної країни за змістовними або зовнішніми (авторство, мова) ознаками, виданих поза її межами. До екстеріорики належать опубліковані за кордоном видання, присвячені цій країні, видання вітчизняних авторів (як тих, що живуть у країні, так і емігрантів), видання мовою країни. Екстеріорика тієї чи іншої певної держави має найменування, утворене за латинським зразком (полоніка, росіка та ін.) Для України поняття екстеріорики визначається як "україніка". Використовуючи термін "українська екстеріорика" або просто "екстеріорика", ми визначаємо такі категорії документів: книги українською мовою, твори і переклади українських авторів та представників української діаспори видані за кордоном, і документи про Україну будь-якою мовою.

Українська екстеріорика надходила до ХДНБ протягом всього ХХ ст.: видання Наукового Товариства ім. Шевченка, що друкувалися на початку ХХ ст. у Відні і Лейпцігу; книги, що видані у соціалістичних країнах, і які потрапили до нас

через міжнародний книгообмін; декілька видань української діаспори, які відразу надходили до спецхрану. Саме вони після 1991 року почали надходити до ХДНБ у такій кількості, що зараз фонд української екстеріорики складається переважно з видань української діаспори [1].

У ХДНБ відділ рідкісних видань та рукописів першим почав формувати колекцію екстеріорики. З початку 1990-х рр. до цього відділу надходила більшість видань української діаспори з різних країн світу. Їх бібліотеці передавали українські товариства, наукові заклади, діячі культури та науки.

У 1995 році "Канадське товариство приятелів України" (Осередок Торонто) в межах проекту "Канадсько-український бібліотечний центр" подарувало ХДНБ майже десять тисяч виданих за межами України примірників книг та періодичних видань українською та іноземними мовами. При відділі україніки ХДНБ було відкрито "Українсько-канадську бібліотеку" (УКБ). Відтоді УКБ поповнювалась деякими новими виданнями. Наявність у бібліотеці окремого фонду видань української діаспори, який на сьогодні налічує майже 4 тис. назв книг та 4,5 тис. примірників періодичних видань, дало на розум створити окрему колекцію української екстеріорики. У 2001 році Вченою радою ХДНБ таке рішення було прийняте, і зараз відділ україніки працює над формуванням фонду екстеріорики, куди має потрапити більшість документів із фонду ХДНБ.

У той же час відділ рідкісних видань і рукописів переглянув критерії відбору документів екстеріорики, виправляючи порушення оптимальних пропорцій формування фонду. Особливо це стосується заборонених до 1991 р. видань української діаспори. Оскільки в їхньому майже вичерпному комплектуванні велику роль відігравали ідеологічний та політичний фактори, доцільно було змінити

пріоритети. Головним критерієм відбору до колекції української екстеріорики у складі фонду рідкісних та цінних видань сьогодні є особлива історико-культурна цінність документа.

Серед колекцій, що складають цей фонд, колекція іноземних рідкісних та цінних видань українською мовою “наймолодша”. Вона складається з документів, надрукованих за межами України в XIX ст. - 1991 р. (тобто до проголошення незалежності). Це книги з автографами та власницькими написами, видання, визначні за художнім та поліграфічним оформленням, малотиражні видання та ін. Колекція перебуває в стадії формування, як і колекція екстеріорики у відділі україніки.

Найдавніший з виявлених в УКБ автографів датовано 1942 р., і належить він генералу Володимиру Сікевичу, відомому діячу Визвольних змагань 1917-1921 рр., який стояв у витоків українського січового стрілецтва.

“Ювілейна Книга на пошану Митрополита Іларіона у 75-ліття його життя й праці 1882-1967”, що видана у Вінніпезі в 1958 році, потрапила до ХДНБ з особистої книгозбірні відомого історика і богослова, автора “Нариса історії Української Православної церкви” Івана Власовського (1863-1969). Численні маргіналії на сторінках книги, залишені І.Власовським, роблять її одним з найцінніших документів у фонді УКБ. Іван Власовський народився на Харківщині, вчився в Харківській семінарії, на початку XX століття друкувався в харківському богословському часописі “Віра і розум”. Він пройшов важкий шлях: війни, революції, еміграція, поневіряння на чужині. Майже через століття книги з його власної бібліотеки опинились на Батьківщині, в нашій бібліотеці, поряд з його першими публікаціями.

У ХДНБ зберігається автограф видатного українського письменника Уласа Самчука на виданому у Вінніпезі в 1982

році його романі “Втеча від себе “. Це дарчий напис сучасній поетесі і маляру Лідії Палій. Очевидно, з бібліотеки самого Уласа Самчука потрапили до нас книги: “Кобза і бандура” (Вінніпег, 1976) Павла Конопленка-Запорожця з написом: “На щирий спомин славному й шановному патріоту Уласу Самчуку, автору книг “Живі струни”, “Бандура і Бандуристи”. Від автора. Серпень 1978 р.”, і альманах “Північне сяйво” за 1965 рік, на примірнику якого упорядник Яр Славутич, відомий поет і літературознавець, залишив такий текст: “Дорогому ювілярові Уласові Самчукові з побажанням нових творчих успіхів – видавець. 26 серпня 1965 року”. Письменник Зосим Дончук подарував Уласу Самчуку свої романи “Море по коліна” (Філадельфія, 1961), “Перша любов” (Філадельфія, 1962), “В пошуках щастя” (Філадельфія, 1970).

Чималу частину фонду екстеріорики складають автографи авторів на рецензійних екземплярах книг, що надходили до редакції часопису “Молода Україна” (Торонто) або особисто до редактора Леоніда Ліщини в 1970-80-ті рр. Це п’ять автографів Дмитра Чуба (Нитченка), який надіслав свої книги з Австралії, автографи Олекси Гай-Головка, що друкувався у Вінніпезі, сучасної української письменниці Ганни Черінь, поета-шестидесятника Володимира Голобородька та інших.

В 1992 році ХДНБ одержала з Бразилії 12 книг української письменниці Віри Вовк, що живе в Ріо-де-Жанейро. Ці книги мають дарчі написи письменниці, відрізняються оригінальним поліграфічним оформленням. Книги “Триптих до циліндрових картин Юрія Соловія” (Ріо-де-Жанейро, 1992), “Карнавал: Оповідання до картин Ю.Соловія” (Ріо-де-Жанейро, 1986), “Мандаля: Тексти й витинанки” (Ріо-де-Жанейро, 1980), “Святий гай: Оповідання до скульптур Михайла Дзиндри” (Ріо-де-Жанейро,

1988) та інші є своєрідним синтезом поезії, живопису, графіки та скульптури, і відрізняються високою поліграфічною якістю.

У колекції екстеріорики особливе місце займають кілька брошур Митрополита Іларіона (І. Огієнка), виданих в 1943-1944 рр. Автор "Історії Української Православної Церкви", мовознавець, літературознавець і поет Митрополит Іларіон широко представлений в ХДНБ як виданнями української діаспори, так і вітчизняними виданнями 1990-х років. Але його книги, місцем видання яких значиться Холм. Св. Данилова гора, особливо цінні тим, що нагадують нам складний і трагічний епізод української історії. В 1944 році польська адміністрація здійснила примусове переселення українців Холмщини і Підляшини. Холмсько-Підляська православна єпархія припинила своє існування. Цілком імовірно, що проповідь Митрополита Іларіона "Віра. Слово во врем'я люте", надрукована в 1944 р. – одне з останніх видань Холмсько-Підляської єпархії.

Хотілося б детальніше зупинитися на виданнях української еміграції в Європі 1945-1949 рр. Період цей був короткий, але дуже цікавий. Історія подбала про те, щоб чітко відмежувати його в часі: початок – кінцем Світової війни, кінець – масовим поверненням української еміграції з Європи, особливо з Німеччини й Австрії.

Відомі та маловідомі письменники різних поколінь, але всі однакової, "другої хвилі еміграції", друкували свої перші твори на чужині малими тиражами, на поганому папері в Зальцбурзі, Мюнхені, Новому Ульмі та інших містах, поряд з якими знаходились табори "Ді-Пі" (табори для переміщених осіб).

У 1945-47 рр. в одному з таких таборів для переміщених осіб поблизу австрійського міста Зальцбург діяло видавництво "Нові дні". Саме в цьому видавництві

надруковані перші книжки на чужині поета Бориса Олександріва (Мої дні: Лірика, 1946), Докії Гуменної (Куркульська вілія: Зб. новел, 1946), Михайла Івченка (Напоєні дні: Повість, 1946), а також збірка поезій засновника згаданого видавництва Петра Волиняка ("Земля кличе", 1946). У цьому ж видавництві вийшла друком книга пародій і сатир "Діяболічні параболи" Порфірія Горотака (1947) – псевдонім двох відомих письменників – Юрія Клена і Леоніда Мосендза.

У 1946 році видавництво "Прометей" в Мюнхені видало збірку вибраних поезій "Золотий бумеранг" нині відомого українського письменника Івана Багряного. Вона вийшла до двадцятиліття творчої діяльності автора і була першою його книгою на чужині. Іван Багряний схарактеризував її як "Решткu загубленого та знищеного". Під цю категорію підпадає і книга В.Домонтовича "Доктор Серафікус", яка написана в 1925-1929 рр. Але приватне видавництво "Сяйво" на Україні, де мала бути надрукована книга, припинило свою діяльність. Майже двадцять років потому завдяки видавництву "Українська трибуна" в Мюнхені та видавничій комісії Мистецького Українського Руху (МУР) світ побачив книгу В.Домонтовича.

У мюнхенському видавництві "Прометей в ці роки вперше вийшли друком роман У.Самчука "Юність Василя Шеремети" (1947), повість Тодося Осьмачки "Старший боярин" (1946), згадана вище збірка "Золотий бумеранг" І.Багряного та інші.

Колекцію іноземних видань українською мовою складають також видання, визначні за своїм художнім та поліграфічним оформленням. В колекції української екстеріорики ХДНБ, зокрема у фонді УКБ, є багато видань, обкладинки до яких готували відомі українські митці. Деякі з них працювали у галузі книжкової графіки ще у 1920-х рр.

Микола Бутович і Борис Крюков брали участь у харківській виставці книжкової графіки 1929 р., Святослав Гординський і Едвард Козак в 1930-тих рр. виставляли свої роботи на експозиції Асоціації Незалежних Митців України (АНУМ) у Львові. У фонді ХДНБ є книги, які були оформлені Петром Холодним (молодшим), Миколою Дмитренком, Робертом Лісовським, Богданом Титлою, Мироном Левицьким, Галиною Мазепою, Любомиром Гуцалюком та ін. [2]

Серед книжкової графіки фонду екстеріорики ХДНБ особливе місце належить працям Якова Гніздовського (1915-1985), видатного українського графіка ХХ століття. Я.Гніздовський – один з небагатьох українських митців-емігрантів, що здобув справжнє міжнародне визнання. Ілюстрації та мистецьке оформлення ювілейного видання "Слова о полку Ігоревім" (Філадельфія, 1950), яке вже давно стало раритетом, – шедевр книжкової графіки. В 1986 році Американський інститут графічного мистецтва назвав однією з найкращих публікацій 1986 року в США книгу "Гніздовський: екслібрис". Проте навіть серійна обкладинка видавництва "Сучасність" 1960-1980 рр., виготовлена Яковом Гніздовським, свідчить про високу культуру оформлення книги. Кожна обкладинка відрізняється індивідуальним варіантом шрифту і авторськими гравюрами. Без творчого вкладу Гніздовського важко собі уявити книжну культуру української діаспори.

Серед колекцій книг XVI-XIX ст. кириличного і латинського шрифтів у ХДНБ є ще одна складова частина фонду української екстеріорики: документи про Україну іноземними мовами. Мабуть, найстарішими з них є "Коментар до війни з московітами" (Краків, 1584), складений латиною польським істориком, секретарем короля Стефана Баторія Рейнгольдом Гейденштейном; видання історичної поеми Самуеля Твардовського "Wojna domowa z kozaki I

tatary…” (Калиш, 1681) та ін. [3].

Виявлення в ХДНБ книг цієї групи як у фонді рідкісних видань, так і у фонді книг іноземними мовами – завдання складне, але дуже важливе, яке потребує окремого дослідження.

Повернення численних видань української діаспори на Батьківщину після 1991 року – унікальне явище поєднання культурного і наукового надбання українського етносу в Україні і за її межами, свідками якого ми стали. Головною метою діяльності відділу рідкісних видань за розглянутим напрямком можна вважати збереження та вивчення найціннішого з того, що ми вже одержали, а в майбутньому – поповнення колекції української екстеріорики новими рідкісними і цінними виданнями.

---

1. Друкований зведений каталог україномовної книги державних бібліотек та музеїв України, 1798-1923. Вип.1. 1808-1900 (Нац. парлам. б-ка України). – К.: Глобус, 1999. – 296 с. – (Нац. бібліогр. України); Рябцева О.С. Перші видання українських письменників і громадсько-політичних діячів з Українсько-Канадської бібліотеки / О.С.Рябцева //Збірник наукових статей /ХДНБ ім. В.Г. Короленка. – Вип. 3. – Х., 2000. – С. 98-104; Рябцева О.С. Автографи з фонду Українсько-Канадської бібліотеки /О.С.Рябцева //Короленківські читання: Мат. наук.-практ. конф. – Х., 1998. – С. 37-39;

2. Українські митці поза Батьківщиною: Бібліогр. покажч. /Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г. Короленка; Уклад.: О.М. Дмитрієва, О.С. Рябцева. – Х., 2001. – 30 с.

3. Лосієвський І.Я. Польські стародруки та рідкісні

видання ХДНБ / І.Я.Лосієвський //Короленківські читання: Матеріали наук.-практ. конф. – Х., 1999. – С. 61-66.

І.О.Ціборовська-Римарович

БІБЛІОТЕКА ВИШНЕВЕЦЬКОГО ЗАМКУ: ІСТОРІЯ, РЕКОНСТРУКЦІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ СКЛАДУ

У Національній бібліотеці України імені В.І.Вернадського (далі НБУВ) зберігаються книжки однієї з найбільших і найцікавіших бібліотек Волині XVIII – першої чверті XIX ст., бібліотеки Вишневецького замку, яка знаходилась у містечку Вишневець (зараз Збаразького району Тернопільської обл.), родовому маєтку давнього українського князівського роду Вишневецьких герба "Корибут". Сьогодні ці стародруки становлять окрему структурну одиницю фонду відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій під назвою "Бібліотека Вишневецького замку князів Вишневецьких – графів Мнішків. XVIII - перша чверть XIX ст.". Окремі документи (близько 2000 одиниць) зберігаються у відділі стародруків і рідкісних видань та у секторі картографічних видань відділу обслуговування літературою природничого і технічного профілю. Це найбільша серед відомих сьогодні частина замкової книгозбірні.[1] Бібліотека Вишневецького замку довгий час не була об'єктом комплексного історико-книгознавчого дослідження. Багатьом дослідникам і досі залишається невідомим факт існування книжкового комплексу згаданої бібліотеки у фондах НБУВ.

Бібліотека Вишневецького замку постала в 30-і роки XVIII ст. на Волині. Фундатором її був останній представник

роду Вишневецьких князь Міхал Серватій (1680-1744), великий гетьман Великого князівства Литовського, політичний діяч Речі Посполитої першої половини XVIII ст., бібліофіл, літератор. Після його смерті замок разом з бібліотекою перейшов у спадок одній з гілок польського роду Мнішків чеського походження герба “Кончиць”.

В історії книгозбірні можна чітко виділити 4 періоди. Перший, пов’язаний з особою фундатора, характеризується формуванням бібліотечного фонду успадкованими книжками документально невизначеної приналежності книгозбірні Вишневецьких та придбаними ним самим, переважно західноєвропейськими виданнями. Другий пов’язаний з ім’ям Міхала Єжи Мнішка (1742-1806) – великого коронного маршалка, політичного і культурно-освітянського діяча польського Просвітництва.[2] У цей період замок став культурно-науковим осередком, а бібліотека активно поповнювалася новими надходженнями як бібліофільськими раритетами, так і тогочасними виданнями. На цьому історичному етапі теж переважав західноєвропейський друк. Політична та адміністративна діяльність власника замку відбилася на фонді бібліотеки, де відклалися сеймові промови і конституції того часу, праці діячів польського Просвітництва, твори самого власника. Третій період пов’язаний з ім’ям Кароля Філіпа Мнішка (1794-1846), сина попереднього власника замку.[3] У цей час бібліотека збагачується рідкісними виданнями Полоніки, що було проявом загальної тенденції польського суспільства XIX ст., спрямованої на збереження польської культури й нації в умовах відсутності державності, коли саме в цьому бібліотеки відігравали важливу роль. Після його смерті починається четвертий період в історії замкової бібліотеки – період розпорошення родової книгозбірні. Вишневець разом із замком дістався молодшому синові К.Ф.Мнішка Анджею

Єжему Мнішку (1823-1906) – художнику і колекціонеру, останньому дідичу родового маєтку. А колекції, бібліотека, архів були поділені між ним та його старшим братом Єжи Філіпом Нереушем (1822-1881). У 1852 р. А.Є.Мнішек продав Вишневець княгині Абамелік, а сам виїхав до Парижа, забравши з собою близько 2000 книжок, листування діда та геральдичні праці батька, частину художніх колекцій. З 1852 р. до 1913 р. змінилося дев'ять власників замку: княгиня Абамелік, граф Володимир де Броель Плятер (1831/1836-1906), князь К.А.Горчаков, княгиня Гогенлое, радник комерції, банкір, київський міський голова Іван Андрійович Толлі (1819-1887), князь М.М.Кочубей, князь Імере-тинський, Павло Олександрович Демидов, Зигмунт Грохольський. З 80-х років XIX ст. родова бібліотека Вишневецьких-Мнішків як єдиний книжковий комплекс припинила своє існування в стінах замку. Переходячи з рук до рук власників, які не цікавилися його історичним минулим і мали суто споживацький підхід до маєтку, замок порожнів і руйнувався. Виняток становили В. де Броель Плятер та П.О.Демидов, які, розуміючи велике історико-культурне значення Вишневецького замку та його архіву, книжкових і мистецьких зібрань, за свого часу намагалися відбудувати Вишневецький маєток і зберегти його культурно-історичні скарби, але це їм не вдалося здійснити.

Після продажу Вишневця І.А.Толлі перевіз бібліотеку і архів до Києва. У 1919 р. стародруки з Вишневецької бібліотеки перебували у власності родини Толлі. Тимчасовий комітет із заснування Національної Бібліотеки Української Держави доручив завідувачу відділом Всеукраїнського історичного музею імені Т.Шевченка Д.Щербаківському вести переговори із спадкоємцями І.А.Толлі про придбання книжок та архіву Вишневця для Національної бібліотеки України (Архів НБУВ, оп. 1, спр. 13, арк. 20). Приблизно в

цей же час пані Толлі висловила бажання, щоб Академія наук або Національна бібліотека взяли для зберігання найцінніше із вишневецьких зібрань (Архів НБУВ, оп. 1, спр. 1, арк. 92). До фонду НБУВ книжки замкової бібліотеки потрапили двома хвилями: перша – у 20-і рр., від родини Толлі, друга – березень 1927 р. - середина 30-х рр. – з Київського історичного музею імені Т.Шевченка, Бібліотеки імені В.Б.Антоновича Історико-філологічного відділу ВУАН і бібліотеки Соціально-економічного відділу ВУАН. Цілісність київської частини Вишневецької бібліотеки як історико-культурної пам'ятки не була збережена. Тільки з середини 90-х рр. XX ст. розпочалася робота з виявлення та реконструкції її книжкового фонду. На порядку денному – питання про підготовку наукового каталогу бібліотеки Вишневецького замку.

Особливості розкриття фондів історико-культурних бібліотечних зібрань залежать від особливостей складу цих фондів та наявності історичних документів найрізноманітнішого дипломатичного виду (сумаріуші документів, тестаменти, листування, реєстри рухомого майна тощо), пов'язаних з історією бібліотек, формуванням їхніх фондів та діяльністю власників.

Проведене комплексне історико-книгознавче дослідження, реконструкція історії та складу фондів Вишневецької бібліотеки дають можливість визначити особливості розкриття її фонду, що може стати корисним при розробці методичних рекомендацій по дослідженню приватних бібліотек минулого, які становлять вагому частину історико-культурних бібліотечних зібрань.

До основних пунктів розкриття фондів приватних бібліотек слід віднести такі: бібліографічний репертуар фонду, його тематична, історико-книгознавча, хронологічна, географічна та мовна характеристика; книгознавчий аналіз

складу бібліотечних рукописних каталогів та "інвентарів", їх археографічний опис; визначення ступеня розпорошеності бібліотеки – об'єкта дослідження в сучасних книгосховищах; провенієнційна структура фонду; наявність чи відсутність маргінальних записів у книжках, характеристика їх змісту, мови і часу написання; характеристика оправ (сучасна, бібліофільська, подарункова, видавнича тощо), особливості художнього оформлення.

Змістове наповнення цих пунктів знаходиться у залежності й під домінуючим впливом особистостей володарів бібліотеки, який визначає індивідуальне інтелектуальне зацікавлення власників та їхнє місце у суспільній ієрархії, що, своєю чергою, залежало від природних нахилів особи, її естетичних смаків, рівня освіти, впливу суспільно-політичних ідей та данини моді. Дослідники фондів приватних бібліотек у процесі роботи нерідко доповнюють "портрети" власників книгозбірень. Вони новими фактографічними даними можуть підтвердити окремі відомості про коло їх інтересів, суспільно-політичну діяльність, особисті контакти, а також внести поправки до образу як історичної особи, так і типового представника певної суспільної верстви конкретної історичної епохи.

Головні особливості розкриття фонду бібліотеки Вишневецького замку, родової магнатської книгозбірні доби Просвітнитцтва та його характерні риси можна поділити на сім груп, перша з яких – власники бібліотеки. Міхал Серватій Вишневецький та Міхал Єжи Мнішек були історичними особами, політичними діячами Речі Посполитої XVIII ст. Тому залишилася значна кількість документів і публікацій про них (листування, мемуари, майнові документи, твори, некрологи тощо), які характеризують їхню діяльність і розкривають образ власників, що допомагає при книгознавчому дослідженні бібліотечного фонду. Помітною

постаттю у культурно-науковому житті польського суспільства 1-ї чверті XIX ст. був і К.Ф.Мнішек;

друга – наявність рукописних каталогів та "інвентарів" бібліотеки. Вона дала можливість реконструювати і проаналізувати увесь бібліотечний фонд (не тільки ту частину, яка збереглася і потрапила у поле зору дослідника), допомогла уточнити приналежність книжок до цієї бібліотеки при відсутності власницьких книжкових знаків та записів, випадок, який не часто трапляється в евристичній книгознавчій роботі;

третя – для фонду Вишневецької бібліотеки характерна відсутність маргінальних записів за текстом книжок, залишених як попередніми власниками, так і безпосередніми володарями Вишневецького замку. Це позбавляє дослідників можливості прослідкувати та дослідити хоча б деякою мірою роботу читача з книжкою, хід його думок при читанні твору, а відтак не містить фактографічного матеріалу для дослідження історії читання;

четверта – "розшифровка" старих шифрів книгозбірні зробила можливим виявити книжки, які були у складі її фонду, але не несли інших розпізнавальних ознак, крім старих сигнатур. До того ж орієнтація в старих бібліотечних шифрах прискорила виявлення книжок з певної бібліотеки, розпорошених у фондах НБУВ;

п'ята – провенієнції. Фонд має досить розгалужену провенієнційну структуру, яка містить інформацію про власників книжок, зафіксовану у вигляді власницьких записів, екслібрисів, суперекслібрисів, штемпелів. Провенієнції є документальним матеріалом, що об'єктивно свідчить про міграцію та розповсюдження окремих видань, шляхи поповнення книжкового фонду, культурний рівень певних соціальних груп, і є вагомим підгрунтям для створення комплексної бази даних з історії приватних

книгозбірень минулого в Україні та Речі Посполитій, що, своєю чергою, відкриває перспективи культурологічних досліджень і є важливим інструментом реконструкції історії бібліотек та складу бібліотечного фонду. Дослідження та джерелознавчий аналіз провенієнцій стародруків Вишневецької бібліотеки дає таку картину провенієнційної структури фонду: хронологічні рамки провенієнцій – XV-XIX ст.; види провенієнцій – записи, екслібриси, суперекслібриси, штемпелі (осіб і установ); мова записів – латинська, французька, польська, українська, англійська; категорія власників за соціальною приналежністю – шляхта, духовенство; за характером відношення власника до книжки – більшість становлять записи, які констатують факт володіння примірником, дарчі, купівельні записи становлять незначну кількість; за власницькою приналежністю – групуються у 4 групи: книжкові знаки та власницькі записи представників роду Вишневецьких, книжкові знаки та власницькі записи представників роду Мнішків, книжкові знаки та власницькі записи інших приватних осіб, провенієнції установ та інституцій. У власницьких книжкових знаках стародруків Вишневецької бібліотеки відбився розквіт мистецтва графічного екслібриса у XVIII ст. (екслібрис М.Є.Мнішка) і дух бібліофільства доби Просвітництва, який проявився, зокрема, у відродженні мистецтва суперекслібрису (суперекслібриси М.С.Вишневецького, М.Є.Мнішек та У.Мнішек із Замойських, Ю.А.Залуського, К.Ф.Мнішка);

шоста – склад і зміст фонду. Характеристика бібліотечного фонду подавалася на основі книгознавчого дослідження самих стародруків та інформації про них, почерпнутої з рукописних каталогів та інвентарів. У зв’язку з тим, що у рукописних джерелах бібліографічний опис видань подано неповним (скорочена назва, у деяких випадках

відсутність імені автора, практично завжди відсутність інформації про друкарню та друкарів і видавців, часто без місця видання, в окремих випадках без дати) необхідно було провести роботу з встановлення повного бібліографічного опису, без якого неможливо провести об'єктивний книгознавчий аналіз бібліотечного фонду. З цією метою були використані такі довідково-бібліографічні видання: "Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні" Я.Запаска та Я.Ісаєвича, "Бібліографія польська" К.Естрейхера, зведений каталог видань до 1956 року, які зберігаються в бібліотеках США, каталог видань XVI ст. із фондів бібліотек Кембріджського університету Г.Адамса, каталог літератури, виданої у Франції та французькою мовою в інших країнах з початку XVIII ст. до 1826 р. Ж.М.Керара. Для визначення раритетності стародруків використовувалися каталоги рідкісних видань Ж.Брюне і Ж.Грессе та згадані праці К.Естерейхера, Я.Запаска та Я.Ісаєвича. При атрибуції видань музичної тематики використано словник опер Ф.Клемана і П.Лярусса та новий музичний словник Гроува. Для визначення авторства анонімних франкомовних видань XVII – XVIII ст. дослідники зверталися до словника Л.Н.Барб'є, а для ідентифікації географічних назв латинською мовою використовували праці Ж.Грессе "Orbis latinus" та "Dictionnaire interprete-manuel des noms latins de la Geographie ancienne et moderne" Е.Ж.Шодона.[4]

Проведена дослідницька робота дала можливість дійти таких висновків стосовно складу та змісту фонду Вишневецької бібліотеки та шляхи його комплектування: бібліотека формувалася традиційними шляхами (спадку, закупів, дарів, а також передплат). На усіх етапах історичного розвитку, як свідчать рукописні джерела, в бібліотеці переважали західноєвропейські видання. Полоніка

становила від 1/5 до 1/4 загального фонду. У мовному відношенні перші три місця відповідно посідали французька, латинська і польська мови. Склад фонду мав універсальний характер, але домінували книжки гуманітарного профілю: з історії, юриспруденції, філософії, етики, моралі, мовні словники та граматики. Велику частину бібліотеки складала художня література, насамперед французька. Про високий статус бібліотечного зібрання свідчить наявність у ньому видань провідних європейських фірм та друкарів XV-XIX ст., зокрема Альдів, Блау, І.Вієтора, Дідо, Ельзевірів, Етьєнів, А.Кобергера, М.Лотера, Плантенів-Моретів, А.Торрезано, З.Феєрабенда, Й.Фробена, Янсонів-Васбергів, які вже тоді вважалися бібліографічними цінностями. У замковій бібліотеці було зібрання рідкісних перших видань з історії Речі Посполитої, польської генеалогії та геральдики: хроніки М.Кромера, М.Бєльського, А.Гваньїні, праці Б.Папроцького та В.Кадлубка. Найвищі досягнення світової культури в бібліотеці Вишневецького замку були представлені творами авторів античного світу, епохи Відродження, Нового часу. До рукописних каталогів внесені імена Аристотеля, Аристофана, Вергілія, Вітрувія, Гомера, Горація, Езопа, Овідія, Платона, Плутарха, Рабірія, Светонія, Сенеки, Тацита, Теофраста, Теренція, Цезаря, Цицерона, Ювенала, вписані твори відомих політичних і державних діячів минулого Ф.Гвіччардіні, Н.Мак'явеллі, Т.Мора, Дж. Поджіо Браччоліні, перлини світової літератури, створені Данте, Ф.Петраркою, Дж. Бокаччо, Л.Аріосто, Ф.Рабле, М.Сервантесом.

Вплив Просвітництва відбився у політематичності бібліотечного фонду, наявності творів діячів французького, англійського і польського Просвітництва (Л.Д'Аламбера, Вольтера, Е.Гіббона, Д.Дідро, Ж.Маблі, Ш.Монтеск'є, Е.Б.Кондільяка, Ж.Ж.Руссо, А.Сміта, Д.Юма, Ф.Богомольця, А.Нарушевича, С.Сташица, А.Чарторийського та ін.) і типів

видань, породжених новою добою (енциклопедії, енциклопедичні словники, альманахи), наявності наукової літератури, книжок орієнтальної тематики. Ставлення до книжки, з одного боку, як до об’єкту колекціонування, що було проявом бібліофільства, з другого, – прагматичний, раціональний підхід, як до об’єкту користування, носія необхідної інформації.

Реконструкція історії та складу фонду бібліотеки Вишневецького замку дала нові відомості і доповнила історію книгозбірні замку в Ляшках Мурованих, яка належала Мнішкам, київського біскупа, письменника, мецената, співзасновника Публічної бібліотеки у Варшаві Юзефа Анджея Залуського (1702-1774), Людвіки Замойської з Понятовських,[5] бібліотеки Вишневецького монастиря босих кармелітів.

Нарешті, сьома група – оправи. У родових бібліотеках, які формувалися протягом тривалого часу і пережили зміну не одного власника, могли змінюватися шифри розміщення. Останні надходження іноді залишалися взагалі без шифрів, поки не одержували власницьку оправу. Ось чому при дослідженні фондів таких бібліотек важливого значення сьогодні надається ретельному вивченню особливостей оправ. Це дає ще один інструмент для реконструкції бібліотечного фонду, розширює фактографічний матеріал для досліджень в галузі бібліопегістики та бібліофільства. Основна кількість книжок Вишневецької бібліотеки має шкіряні оправи, характерні для XVIII ст.: темно-брунатна шкіра, корінець з бинтами і золотим тисненням, найчастіше у вигляді елементів рослинного орнаменту. З-поміж загальної маси вишневецьких стародруків у фондах НБУВ виділяють оправи кількох видань. Привертає увагу оправа багатотомового видання Біблії французькою мовою (Париж, 1702–1720), на нижній частині корінця якої – сюжетне зображення

полювання: мисливець, що тримає у руці дротик з оперінням, женеться за оленем, за мисливцем біжить хірт, за яким летить мисливський птах. Таке багатофігурне зображення не вміщувалося на корінці одного тому. Тож на одній книжці відтиснули фігури оленя і мисливця, на іншій – мисливця і хорта, на третій – хорта і птаха. Оправа іншого багатотомового видання “Церковної історії” Клода Флері (Нім, 1778) внизу корінця має тиснену літеру “В”, ймовірно, клеймо інтролігатора. Оправа видання “Історії Франції” (Париж, 1729) Габріеля Даніеля теж має клеймо інтролігатора – літери “Л Н”. Це рідкісні випадки для стародруків, що зберігаються в НБУВ. Значна частина книжок Вишневецької бібліотеки, виданих у першій чверті XIX ст., мають характерні оправи з картону, обклеєного кольоровим (білим, рожевим, жовтим, синім, зеленим, бузковим) тисненним папером, на корінцях містяться наліпки з паперу іншого кольору, на яких золотим тисненням вибито назви творів. Такі книжки не мають жодних сигнатур. У поодиноких з них стоїть автограф К.Ф.Мнішка. Зовсім невелика кількість стародруків (як правило, це видання XVI ст.) мають пергаменову оправу. Характерною особливістю пергаменових оправ з Вишневця є шкіряний брунатний корінець із золотим тисненням, наклеєний пізніше зверху пергаменового корінця. Частина книжок (в основному періодичні видання XVIII ст.) має цупку обгортку з сіро-блакитнього паперу, в якій вони надходили до покупця з видавництва.

На основі реконструкції історії і складу фонду Вишневецької бібліотеки шляхом комплексних методів дослідження можна констатувати, що вона є історико-культурною пам’яткою доби Просвітництва, її фонди віддзеркалюють як суспільні процеси, так і коло фахових та особистих інтересів власників, становлять додаткове джерело для вивчення історії шляхетського роду Вишневецьких,

Мнішків та споріднених з ними родів, несуть цінні відомості для подальших книгознавчих, бібліотекознавчих та джерелознавчих досліджень.

---

1. Нині стародруки з Вишневецького замку, крім НБУВ, перебувають у бібліотечних фондах Польщі: Бібліотека Народова (Варшава), Бібліотека Варшавського університету, Ягеллонська бібліотека (Краків), Бібліотека ім. Оссолінських (Вроцлав), Курницька бібліотека ПАН; Литви: Бібліотека Вільнюського університету, Бібліотека Литовської АН; Білорусі: Гродненський історико-археологічний музей; Росії: Російська Національна бібліотека ім. М.Є. Салтикова-Щедріна (Санкт-Петербург); Великобританії: Бібліотека Конгрегації отців мар’янів у Фавлей Корт.

2. Мнішек, Міхал Єжи Вандалін (1742–1806) – син підкоморія Великого князівства Литовського Яна Кароля Мнішка та Катерини із Замойських, великий коронний маршалок, діяч польського Просвітництва. Комісар Едукаційної комісії. Очолював від 13.05.1778 р. Волинський департамент Едукаційної комісії, який було виділено з Руського департаменту, і куди входили школи у Володимирі, Кременці, Луцьку, Межиричі, Олиці, Острозі. Автор статтей “Mysli względem założenia Muzeum Polonicum // Zabawy przyiemne y pożyteczne. – 1775. – T.11, Cz.2. – S.211-226; Mysli o geniuszu // Zabawy przyiemne y pożyteczne. – 1775. – T.11, Cz.2. – S.273-284; і праці “Kazimierz Wielki”. – Warszawa, 1777. Він успадкував

Вишневець по материнській лінії. Катерина Мнішек була дочкою Ельжбети з Вишневецьких, дочки Міхала Серватія Вишневецького та його першої дружини Катерини з Дольських герба "Косцєша".

3. Мнішек, Кароль Філіп (1794-1846) – польський генеалог, геральдик, бібліофіл і колекціонер, член Судово-едукаційної комісії у Кременці. Після себе залишив у рукописах низку праць з генеалогії та геральдики, зокрема доповнення до гербовника К.Несецького, які згодом вивіз до Франції його син А.Є.Мнішек. Був одружений з Елеонорою з Цетнерів герба "Пшевора" і мав двох синів: Єжего Філіпа Нереуша (1822-1881), одруженого з Анною з Ганських герба "Корчак", дочкою предводителя дворянства Волинської губернії Вацлава Ганського та Евеліни із Жевуських, у другому шлюбі – дружини французського письменника О. де Бальзака, та Анджея Єжего Філіпа (1824-1905) – художника, колекціонера. 3 листопада 1848 р. російським імператором Миколою I було затверджене рішення Державної Ради про право К.Ф.Мнішка разом із синами носити в Росії титул графів королівства Галичини та Лодомерії.

4. Запаско Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні /Я.Запаско, Я.Ісаєвич. – Львів: Вища шк., 1981-84. – Кн.1. – 1981. – 133 с.; Кн.2. – 1984. – 125, 129 с.; Adams H.M. Catalogue of books printed on the Continent of Europe, 1501 – 1600, in Cambridge libraries. – Cambridge: At the University Press, 1967. – Vol.1. – 768 p.; Vol.2. – 794 p.; Copinger H.B. The Elzevier Press. – London: Grafton et Co, 1927. – 142 p.; Estreicher K. Bibligrafia polska. – Kraków, 1882-1951. – T.8-34.; Graesse J.G. Tresor de livres et precieux, ou Nouveau dictionnaire

bibliographique. – Dresde: R. Kuntz etc., 1859-1869. – 7 tt.; Graesse J.G. Orbis latinus. – Dresde: G. Schonfelds Buchhandlung, 1861. – 287 s.; Brunet J.Ch. Manuel du libraire et de l'amateur de livres. – 5 ed. – Paris: Libraire de Fermin Didot Freres, 1860-1865. – 6 tt.; The National Union Catalogue. Pre 1956 imprints. – Chicago; London; Mansell, 1968-1981. – 754 tt.; Barbier L.N. Dictionnaire des ouvrages anonymes et pseudonymes. – 2 ed. – A Paris: Chez Barrois l'aine, 1822-1827. – 4 tt.; Chaudon E.J. Dictionnaire interprete-manuel des noms latins de la Geographie ancienne et moderne. – A Paris: Chez Lacombe.., 1777. – 444 s.; Querard J.M. La France litteraire. – Paris, 1827-1842. – 10 tt.; Clement F., Larousse P. Dictionnaire des operas. – Paris: Libraire Larousse, s.a. – 1196 stb.; The New Grove dictionary of music and musicians / Ed. by Stanley Saide. – London: Macmillan Publishers Limited, 1980. – 20 tt.

5. Замойська, Людвіка з Понятовських герба "Цьолек" (1728-1781) – дочка мазовецького воєводи, краківського каштеляна Станіслава Понятовського і Констанції з Чарторийських, рідна сестра короля Станіслава Августа Понятовського, дружина подільського воєводи, IX ордината Яна Якуба Замойського герба "Єліта", мати Урсули Мнішек, другої дружини М.Є. Вандаліна Мнішка.

И.И. Кононенко

ИЗ ОПЫТА РЕКОНСТРУКЦИИ ЛИЧНЫХ БИБЛИОТЕК В ФОНДАХ ЦНБ ХАРЬКОВСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА им. В.Н.КАРАЗИНА: КНИГИ ИЗ БИБЛИОТЕКИ РЕКТОРА ХАРЬКОВСКОГО КОЛЛЕГИУМА А.С.ПРОКОПОВИЧА

С середины 80-х годов XX века отделом редких изданий и рукописей ЦНБ ХНУ им. В.Н.Каразина ведется просмотр дореволюционного фонда с целью выявления наиболее редкой и ценной его части. При этом обращается внимание на автографы, личные печати, экслибрисы, позволяющие определить принадлежность каждого конкретного экземпляра. Результатом этой работы является составление следующих картотек: личных библиотек, автографов, экслибрисов, а также пополнение существующих коллекций. Просмотр дает возможность реконструкции личных библиотек, ранее хранившихся компактно, но затем по различным причинам рассредоточенных по всему фонду.

Почти за 200-летнюю историю в ЦНБ поступили библиотеки различных лиц. И первый, кто оставил о себе память, это основатель Харьковского университета В.Н.Каразин, закупивший в Санкт-Петербурге 3219 книг специально для университетской библиотеки. Кроме этого, он дарил свои работы и другие издания, непременно с дарственными надписями. Они выявлены и хранятся отдельной коллекцией.

Одним из существенных источников пополнения фонда до октябрского переворота 1917 г. были пожертвования. Свой дар приносили библиотеке профессора и преподаватели, благодарные воспитанники университета,

богатые купцы и дворяне [4, с. 26]. На книгах и журналах почти всегда делалась запись о том, кто и когда подарил или купил книги для библиотеки, авторы или дарители в большинстве случаев оставляли свои автографы.

В 1732 году в Харьковский коллегиум поступила библиотека одного из видных религиозных деятелей конца XVII-го - начала XVIII в. Стефана Яворского [5, с. 59]. На каждом экземпляре есть автограф владельца или запись о том, что в 1732 году книга из его собрания поступила в библиотеку Харьковского коллегиума по распоряжению императрицы Анны Иоанновны. Затем, уже в начале XX в., часть этого собрания попала в библиотеку университета. При просмотре надписи позволили определить принадлежность книг. К настоящему времени в фонде найдено 297 книг из библиотеки С.Яворского. В ХГНБ им. В.Г.Короленко также хранятся книги из его коллекции. Эта часть (свыше 50 экземпляров) содержит книги на церковнославянском и польском языках.

Часто профессора, будучи в заграничных командировках, приобретали необходимые для библиотеки книги. Так, в 1860 году проф. П.А.Лавровский купил в Праге замечательное собрание старопечатных книг, в том числе из библиотеки чешского ученого Вячеслава Ганки, которое хранится в ЦНБ небольшой отдельной коллекцией [4, с.13]. На книгах стоит печать "Z Hankowich".

В 40-50-х гг. XIX в. в библиотеку поступили крупные пожертвования от вдовы доктора Б.Гефта (2000 томов), вдовы проф. М.М.Лунина, от проф. Ф.И.Гана (167 томов), проф. Е.С.Гордеенко и др. Профессор Н.Д.Пильчиков последние годы жизни трудился в Харьковском технологическом институте, но свою библиотеку передал университету, в котором получил высшее образование и проработал много лет. На сегодня выявлено свыше 300

экземпляров из его личной библиотеки.

В 1844 году университет приобрел собрание философских книг (800 томов) религиозного поэта и писателя Евстафия Станевича. На каждой книге стоит надпись: "Из книг Евстафия Станевича". Уже выявлена четвертая часть этой библиотеки в ЦНБ ХНУ; отдельные єкземпляры обнаружены в ХГНБ им. В.Г.Короленко.

Очень ценные библиотеки, включающие многие редкие и ценные издания, передали бывшие воспитанники университета А.М.Матушинский (2921 том) и П.П.Джунковский (1783 тома). Библиотеку последнего собирали несколько поколений этой семьи. В составе библиотеки – труд Н.Коперника "Об обращении небесных сфер" (Базель, 1566), прижизненные издания "Стихотворений" А.С.Пушкина (1829 г.) и много других ценнейших изданий [4, с. 26].

В конце XIX - начале XX ст. были приобретены библиотеки профессоров В.Г.Имшенецкого и А.А.Потебни. Библиотека выдающегося ученого-филолога А.А.Потебни насчитывала 1411 книг литературного и филологического содержания. Значительную ее часть составляют книги с автографами-дарственными надписями А.А.Потебне крупнейших ученых того времени: академиков Ф.И.Буслаева, А.А.Шахматова, Я.К.Грота, фольклориста Е.В.Барсова, П.В.Шейна, Я.Ф.Головацкого и др. Благодаря этим автографам и надписям самого ученого удалось выявить почти все книги из его библиотеки. Сама география мест изданий книг, присланных ученому, свидетельствует о том, что имя А.А.Потебни и его труды были широко известны и русским, и зарубежным ученым-филологам [10, с. 47]. К настоящему времени выявлено около 800 изданий. Наши коллеги из ХГНБ также обнаружили несколько книг, в том числе подарок ученому украинского писателя и драматурга М.П.Старицкого – "Гамлет, принц данський" В.Шекспіра

(Пер. М.П.Старицького. – К., 1882)

В 1910 году в университетскую библиотеку поступило богатое собрание бывшего воспитанника университета Б.Г.Филонова. Фонд ЦНБ пополнился изданиями XVI, XVII, XVIII веков, редкими изданиями украинских и русских писателей, изданиями по искусству [3]. Еще при жизни в 1904 г. Борис Григорьевич подарил персидскую рукопись-оригинал сборника стихов поэта Хакима Рокна Масихи (1638 г.), написанную, согласно предположениям исследователей, по приказу автора его каллиграфом.

Фронтальный просмотр библиотечного фонда позволил обнаружить книги, принадлежащие ряду более или менее известных лиц.

Личная библиотека может быть уподоблена дневнику: что ни книга – то строка из жизни: как попала к владельцу, с кем свела, с кем сдружила… Вот почему такой интерес для специалистов представляет изучение личных собраний, их состава, расшифровка всевозможных дарственных надписей, свидетельствующих о взаимоотношениях ученых.

Благодаря проведенной работе появилась возможность ознакомиться с любой из вышеперечисленных библиотек. Некоторые восстановлены почти полностью, некоторые – пока фрагментарно. Одни из них теперь отражены компактно лишь в карточном варианте, другие хранятся отдельными коллекциями. Это библиотеки С.Яворского, В.Ганки, А.А.Потебни, А.В.Ветухова, Н.Ф.Сумцова, М.С.Дринова, Н.Д.Пильчикова, Д.М.Синцова, Н.И.Криштафовича.

В процессе просмотра фонда редких изданий были обнаружены книги из библиотеки Андрея Семеновича Прокоповича с автографами владельца, человека незаурядного, оставившего заметный след в истории нашего города, заслужившего своей деятельностью благодарную

память потомков.

А.С.Прокопович (1757-1826) – протоиерей, писатель, выходец из дворян Полтавской губернии. Обучался в Харьковском коллегиуме, по окончании которого был рукоположен в священники. Одновременно А.С.Прокопович начинает преподавать в коллегиуме. Во время своей педагогической деятельности он обучает воспитанников латыни, истории, географии, риторике, философии, поэзии, богословию. С 1796 года А.С.Прокопович – настоятель харьковского Успенского собора, а с 1801 – ректор коллегиума, причем в этой должности он оставался более 20 лет. На протяжении всей своей жизни А.С.Прокопович был не только строгим и образцовым школьным и епархиальным администратором, устроителем колокольни Успенского собора, но и ученым-богословом, а также красноречивым проповедником [9, с. 31-32]. Он оставил потомкам следующие свои печатные труды:

“Слово на день коронования императрицы Екатерины II, говоренное в Харьковском соборе” (Харьков, 1795);

“Поучительные слова и речи на праздники и высокоторжественные дни” (Москва, 1803);

“Мысли при чтении посланий св. апостола Павла” в 4-х частях. (Санкт-Петербург, 1819-1821);

“Chrestomathia latina”, (Charcoviae, 1811);

“Lexicon ecclesiasticorum scriptorum” (Charcoviae, 1818).

В “Календарях”, изданных в Харькове в 1797, 1799, 1808, 1809, 1810 годах, А.С.Прокопович выступал как переводчик.

Часть этих книг хранится в фонде отдела.

По свидетельствам современников, А.С.Прокопович был человеком умным, просвещенным и очень энергичным. Его церковные проповеди и ораторские речи в то время признавались образцовыми [8]. Он не только любил и

собирал книги, но также дарил их библиотекам. В фонде ЦНБ сохранилось его книжное собрание, ранее бывшее в библиотеке коллегиума. На сегодняшний день выявлено 55 экземпляров книг: 9 – на русском языке, 2 – на польском и 44 – на латинском. В основном это книги 18 века, однако есть I книга XVI в., 4 – XVII в. и 7 – XIX в. Это издания по различным отраслям знаний (истории, философии, логике, риторике, богословию, медицине), а также художественная литература, что свидетельствует о широте интересов владельца библиотеки. На каждом экземпляре сохранился его автограф на русском или латинском языках. Самая ранняя надпись датирована 1781 годом, самая поздняя – 1821, то есть приобретались книги на протяжении 40 лет. По этим надписям коллекцию А.С.Прокоповича можно разделить на две части: подаренные им в библиотеку коллегиума и принадлежащие лично ему. Например, на книгах для коллегиумского собрания А.С.Прокопович обычно писал: "В библиотеку Харьковского Коллегиума Ректора богословия учителя протоиерея и кавалера Андрея Прокоповича", на экземплярах своей библиотеки: "Ректора Коллегиума, богословия профессора протоиерея и кавалера Андрея Прокоповича" или просто "А.Прокопович" на русском или латинском языках. В нашей библиотеке все эти издания связаны с именем владельца и дарителя.

Но самым интересным фактом, на наш взгляд, является заслуга А.С.Прокоповича в появлении первых харьковских изданий. Долгое время бытовало мнение, что первая харьковская типография возникла только в начале XIX века вместе с открытием университета. На самом деле оказалось, что в конце XVIII века в Харькове уже существовала типография. Об этом свидетельствуют сохранившиеся издания.

Типография Приказа общественного призрения была

учреждена в 1793 году. Печатали в ней, в основном, бланки и ярлыки для нужд губернии. Количество выпущенных ею книг очень невелико [11, с. 42]. В настоящее время в БАН, РГБ и РНБ хранятся четыре издания XVIII века, напечатанные согласно "Сводному каталогу русской книги гражданской печати XVIII века. 1725-1800" (М., 1966) в этой типографии. В фонде ЦНБ ХНУ также сохранились напечатанные в типографии Приказа... две брошюры, ранее неизвестные библиографам. Одна из них, самая ранняя по времени выхода в свет, изданная в 1794 году, была подарена А.С.Прокоповичем библиотеке коллегиума. Именно она была найдена при просмотре дореволюционного фонда. Это "Увещание умирающего отца к сыну". На титульном листе указано, что книга сочинена коллежским секретарем Константином Даевым. В обращении к Ф.И.Кишенскому, правителю Харьковского наместничества, автор пишет, что "сочинил книгу в свободные от должности часы из мыслей разных нравоучительных писателей" [1, с. 6]. Издана она на бумаге 1793 года, небольшого формата, содержит 32 страницы, без кустод, со скромными украшениями: заставкой и концовкой. На титульном листе автограф: "Дал в Харьковскую духовных училищ библиотеку префект протоиерей Андрей Прокопович 1799 года ноября 30 д[ня]".

Практически все сохранившиеся издания первой харьковской типографии так или иначе связаны с именем А.С.Прокоповича - автора, переводчика или инициатора издания, что неудивительно, т.к. он отличался своим деятельным характером, образованностью и неутомимостью.

Второе ранее неизвестное издание "Чувства благодарности Его Сиятельству… князю Александру Михайловичу Голицыну от питомцев Его Сиятельства и прочих учеников, обучающихся в харьковских духовных училищах… по случаю новых благотворений учиненных",

датированное 1799 годом, апрелем 17 дня. Это 11 страниц стихотворных прославлений представителя древнего рода Голицыных, покровительствовавшего Харьковскому коллегиуму со времени его образования. С 1794 года А.М.Голицын занимался передачей в Московский опекунский совет больших сумм денег согласно завещанию своего двоюродного брата Д.М.Голицына, с тем чтобы проценты от них поступали на счет коллегиума. Сам А.М.Голицын неоднократно передавал в это духовное училище различные пожертвования: деньги, портреты своих родственников-благотворителей – дяди и брата, "Родословие князей Голицыных" (хранится в отделе редких изданий и рукописей ЦНБ ХНУ). Можно полагать, что и "Чувства благодарности ..." появились не без участия А.С.Прокоповича, лично знакомого с А.М.Голицыным [7, с.18].

Поскольку книги из библиотеки коллегиума в силу обстоятельств находятся в разных библиотеках (в частности, в ХГНБ), то автографы А.С.Прокоповича сохранились и в этих библиотеках. В ХГНБ их всего три: на изданиях сочинений Феофана Прокоповича (1773) и Иоанна Дамаскина (XVIII век), а также в "Немецком целлариусе, или Полезном лексиконе" Ф.Гельтергофа. В двух автографах владелец указал день, год и цену покупки, третья надпись полностью совпадает с автографом на брошюре "Увещание умирающего отца к сыну" К.Даева, поэтому можно предположить, что в этот день А.С.Прокоповичем была подарена в библиотеку коллегиума целая партия книг.

Книга Ф.Гельтергофа "Немецкой целлариус", изданная в Москве в 1765 году, примечательна еще и тем, что была куплена семнадцатилетним Прокоповичем в 1774 году у Алексея Петровича Гнедича, дяди поэта-переводчика Н. И. Гнедича [6, с. 279]. Побывав в собрании А.С.Прокоповича,

эта книга позднее оказалась в библиотеке Г.П.Данилевского и вместе с нею после смерти писателя, согласно его духовному завещанию, попала в ХГНБ.

Просмотр продолжается, и есть основания предполагать, что целенаправленная работа по изучению фондов нашей библиотеки поможет воссоздать многие и многие ценные личные собрания, в которых обнаружится еще не один книжный раритет.

---

1. Даев К. Увещание умирающего отца к сыну /К.Даев. – Х., 1794. – 32 с.
2. Историко-статистическое описание Харьковского кафедрального Успенского собора. – Х., 1894. – 331 с.
3. Каталог книг, пожертвованных в 1910 г. Императорскому Харьковскому Университету вдовою Бориса Григорьевича Филонова Надеждою Михайловной Филоновой. – Х., 1912. – [6], 151 с.
4. Мазманьянц В.К., Зайцев Б.П., Куделко С.М. История Центральной научной библиотеки Харьковского университета (1805-1917 гг.) /В.К.Мазманьянц, Б.П.Зайцев, С.М.Куделко. – Х., 1992. – 68 с.
5. Маслов С.И. Библиотека Стефана Яворского /С.И.Маслов. – К., 1914. – 66, LXXXVIII с.
6. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник /В.Л.Модзалевский. – Т.1. – К., 1908. – 6, [2], 519 с.
7. Основание Харьковского Коллегиума, нынешней Харьковской Духовной Семинарии // Молодик на 1844 год: Укр. лит. сб., издаваемый И.Бецким. – Х., 1843. – С. 7-33.
8. Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века /И.Ф.Павловский. – Полтава, 1912. – 238 с.

9. Прокопович А. // Русский биографический словарь: Притвиц – Рейс. – СПб., 1910. – С.31-33.
10. Репринцева В.А. Реконструкция личных библиотек /В.А.Репринцева //Іменні колекції професорів Одеського (Новоросійського) університету в Науковій бібліотеці ОНУ – національне надбання держави: Матеріали наук.-практ. конф. – Одеса, 2001. – С. 43-50.
11. Семенников В.П. Литературная и книгопечатная деятельность в провинции в конце XVIII - начале XIX в. /В.П.Семенников // Русский библиофил. –1915. – № 7.– С. 16-45.

Л.М.Дениско

БІБЛІОТЕКА О.З.ПОПІЛЬНИЦЬКОГО: ДОСВІД РОБОТИ З ОПИСУ ПРИВАТНОГО КНИЖКОВОГО ЗІБРАННЯ

Вивчення історії приватних бібліотек XIX ст. – одне з важливих питань бібліотечної справи, яке тісно пов’язане з багатьма історичними, книгознавчими, бібліотекознавчими науками. Історія створення та існування приватної колекції О.З.Попільницького яскравий цьому приклад.

Робота з вивчення бібліотеки О.З.Попільницького почалася з „дрібнички”, на яку ми звернули увагу. Це конгревний екслібрис „А.З.Попельницкий” на книжках з рідкісного фонду, що зберігаються у відділі стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України (НБУВ). Їх знайшлося достатньо, тому відразу постало питання: „А хто це такий?”

Першою публікацією про О.З.Попільницького, від якої ми відштовхнулися, був некролог в „Бібліологічних вістях”

за 1929 рік. Перед нами виникла постать бібліофіла, який все життя збирав бібліотеку і запропонував Всенародній Бібліотеці України (ВБУ) купити її. У некролозі подано стислу характеристику як самого власника, так і його бібліотеки.

Зацікавившись цією особою, ми звернулися до інституту рукопису НБУВ, де з'ясували, що разом з бібліотекою до нас потрапив і особистий архів Попільницького. Передивилися в архіві описи і самі документи. В ньому знайшлися особисті документи власника архіву, листи рідних, рукописи його друкованих праць, копії архівних матеріалів, над якими працював він сам, як з'ясувалося потім, копії документів *Государственного Совета* з селянського питання, що було темою наукових розробок О.З.Попільницького ще з періоду навчання в університеті. Крім того, в архіві О.З.Попільницького знайшлися книжки з його маргіналіями бібліографічного, краєзнавчого, історичного змісту.

Визначення біографічних даних власника бібліотеки, кола його інтересів і занять має важливе значення при вивченні приватної колекції. Знання його біографії допомагає визначити характер бібліотеки, джерела комплектування, її місцезнаходження. З цього ми і почали. Результатом проведеної роботи була наша перша стаття про О.З.Попільницького. Коротеньку довідку за матеріалами архіву надруковано у "Віснику Книжкової палати" [1].

О.З.Попільницький народився 1850 р. в містечку Нова Прага Олександрійського повіту теперішньої Кірово-градської області у родині псаломщика Херсонської єпархії. Освіту здобував у Херсонському духовному училищі, Херсонській духовній семінарії, Новоросійському університеті (м. Одеса). У 1873 р. закінчив юридичний факультет університету зі ступенем кандидата прав.

Працював вихователем у Санкт-Петербурзькій землеробській колонії, вчителем Новоторжківської земської школи (м. Торжок), домашнім учителем у маєтку Марії Львової в селі Чернятині Литинського повіту Кам'янець-Подільської губернії, вчителем російської мови та історії в Олександрійській Новгородській земській школі (м. Новгородка), у приватному пансіоні Далматова в Кларні Ваадтського кантону (Швейцарія). У жовтні 1881 р. влаштувався на роботу до земського бюро Полтавської губернської управи, у грудні 1881 р. О.З.Попільницького було заарештовано і притягнуто до слідства за нібито державний злочин – замах на життя царя. Після довготривалого ув'язнення його звільнено з-під варти в залі суду. З 1890 до 1908 року працював у канцелярії Державного Контролю у Санкт-Петербурзі, де дослужився до чина статського радника.

Перше враження про особу О.З.Попільницького склалося в нас на основі архівних джерел. Факти з біографії наштовхнули на пошуки друкованих праць, де йшлося б про нього. Сам факт причетності Попільницького до гучного Стрельніковського процесу не міг пройти непомітним у пресі. І такий матеріал знайшовся, але більш точний виявився в архіві самого Попільницького.

Ще не все нами з'ясовано у біографії Попільницького, невідомо, наприклад, чим конкретно він займався в 1883-1890, а також у 1908-1917 роки. Відповіді на це слід шукати в архівах Санкт-Петербурга, Нової Праги, Одеси, Полтави, Твері.

Робота по з'ясуванню прогалин в описі біографії ще триває. З надією знайти нові архівні матеріали, а може ще якісь надруковані відомості про О.З.Попільницького ми відправили листа до краєзнавчого музею м. Олександрії Кіровоградської області. У відповіді директор краєзнавчого

музею А.Груша назвав статтю Ф.Плотніра [2] і надіслав її ксерокопію. Стаття дещо прояснила для нас: чим, наприклад, займався О.З.Попільницький з 1908 по 1920-ті роки, або як тяжко йому жилося у період Громадянської війни і як врятовував свою бібліотеку. „Кожен військовий загін, що хвилями перекочувався через Нову Прагу, показував свою владу власникові бібліотеки. Значну частину книг реквізували, перевозили їх у старі підвали, а то і в конюшні.”

Зі статті Ф.Плотніра ми довідалися, чому О.З.Попільницького поховано у Києві. В травні 1929 р. Попільницький приїхав до Києва підписувати договір з ВБУ про продаж своєї бібліотеки. Після підписання договору потрапив до лікарні, де його було успішно прооперовано, але у післяопераційний період захворів на запалення легень і 2 липня раптово помер. Поховано О.З.Попільницького на Лук’янівському кладовищі.

Таким чином, ще одна прогалина в його біографії з’ясована. Деякі книгознавці писали про Попільницького як про київського бібліофіла, а це ніяк не збігалося з нашими даними.

Ми ще плануємо звернутися до дослідників історії селища Нова Прага з надією знайти відповіді на інші запитання, уточнити ті, що нас цікавлять. Деякі відомості про життя і діяльність О.З.Попільницького в Новій Празі після 1917 р. витікають із матеріалів його особистого архіву. Наприклад, Попільницький зберігав в архіві копію “Общего положення об институте „ответчиков””, зроблену ним самим, та копію свого листа „В уездное Военное Совещание при уездном исполкоме”. В листі відчувається біль і образа за несправедливе віднесення його до бандитських і куркульських елементів і вимушене тривале виконування обов’язків „ответчика”. Олександрійська Військова повітова нарада звільнила потім його від них, пояснивши все

„непорозумінням". Це непорозуміння коштувало Попільницькому великих грошей, які він сплатив на утримання охорони казарм, канцелярії, на гербовий збір за лист-заяву. Не можна залишатися байдужим, читаючи цього листа: „12 марта мне сообщено, что я назначен в состав „ответчиков", а потому считая это назначение неправильним, обязуюсь объяснить следующее:

1). Мне 73 года от рождения, а этот возраст освобождает от несения всяких общественных служб и по ослабленной моей трудоспособности, заставлял бы меня ходатайствовать о социальном обеспечении, к чему, однако, я не прибегаю, имея возможность литературным трудом зарабатывать средства для удовлетворения первых потребностей жизни.

2). Ни к кулакам, ни к „причастным к бандитизму" я не принадлежал и не принадлежу, со времени постоянного поселения здесь (с 1917 г.) я не состоял ни в какой политической партии, не участвую в общественных делах, исключительно поглощенный учено-литературными работами.

3). По состоянию моего здоровья и дряхлости – повторяю, мне 73 года – я решительно не могу участвовать в ночных обходах для поверки караульной службы, а отвечать имущественно за возможные ущербы и утраты в общественном хозяйстве, я также не в состоянии по отсутствию у меня средств на то, кроме дома, служащего мне лишь жилищем.

В виду изложенного покорнейше прошу Военное совещание освободить меня от обязанностей „ответчика", отменив назначение, сделанное Комиссиею при Новопражском исполкоме, о чем и сообщить мне по месту моего жительства в п. Новая Прага. Гражданин Алексей Попельницкий. 12 марта 1923 г. п. Новая Прага." [3]

З архівних джерел ми дізналися про коло наукових і

професійних інтересів О.З.Попільницького. Все творче життя він цікавився селянським питанням, писав статті, друкувався в журналах, газетах і наукових збірниках. Іншим його захопленням були бджоли, він намірявся купити дві земельні ділянки, щоб займатися бджолярством. В архіві є документи, які вказують на те, що він навіть оплатив задаток за землю, але купив її чи ні – невідомо. Захоплення бджолами було непростим. Попільницький зберіг у себе програму екскурсій учасників з'їзду пасічників 1901 р., платив внески в товариство, зберіг повідомлення Російського товариства пасічників про відкриття з'їзду в Санкт-Петербурзі, на якому написав „Хранить. Много интересного и хорошего". Ще одним (і головним) захопленням були книжки. Він стежив за новинками літератури, переглядав видавничі каталоги, каталоги книжкових магазинів, газетні об'яви щодо продажу книг, робив вирізки про них, купував книги, складав списки книг з окремих питань тощо. 12 лютого 1913 р. Одеське бібліографічне товариство при Новоросійському університеті обрало його своїм членом і звернулося з проханням подати відомості про свою книгозбірню. Товариство намагалося таким чином проінформувати науковців про маловідомі книжкові багатства приватної бібліотеки.

Поступово ми перейшли до аналізу змісту архівних джерел і змісту самої бібліотеки. До речі, слід зазначити зворушливу турботу Попільницького про свою бібліотеку, яку він поступово перевіз до Нової Праги на свою батьківщину. А перед тим, у Санкт-Петербурзі зберігав бібліотеку у великих скринях на своїй квартирі, а також у свого співробітника І.В.Іванова. [4] Усі книжки систематизував за змістом і ящики підписував, наприклад, „крест.[ьяне]", тобто література про селянське питання. Зберігся документ, в якому йдеться про те, що вантаж (у

тому числі і книги) відправлений Попільницьким із Санкт-Петербурга до станції Пантаївка, опинився у Полтаві. [5] Вдома, на батьківщині, Попільницький ще довго використовував свою бібліотеку для написання наукових праць.

Бібліотека Попільницького – не просте, а цілеспрямоване книжкове зібрання універсального змісту. Попільницький збирав не тільки заборонені книжки або віднесені до нелегальних – у нього були іноземні першодруки та стародруки, розділ „Україніки", література про Новоросійський край, періодичні видання та ін. Книжки з бібліотеки Попільницького знайдені також у колекціях інкунабулів та палеотипів, типографів Дідо.

У попередніх статтях про О.З.Попільницького ми писали про зібрані ним стародруки, нелегальні та заборонені видання. На разі хочеться навести приклад зацікавленості Попільницького рукописами – наявність в його бібліотеці одного з дев'яти рукописних альбомів капітана медичної служби наполеонівської армії Де ля Флиза (?-1861). Ці альбоми, як інше творче надбання Де ля Флиза, є унікальним явищем в історії світової науки і культури XIX століття. О.З.Попільницькому вдалося придбати один з них – "Костюмы крестьян Государственных имуществ Киевской губернии, рисованные с натуры, на месте, объезжая все селения округов Киевского, Сквирского и Черкасского, для составления медико-топографического описания, доктором Де ла Флизе, членом разных академических медицинских обществ, состоящим при Киевских государственных имуществах врачом. MDCCCLI." [6] На звороті обкладинки альбому Попільницький російською мовою пише: „Из альбомов рисунков доктора Де ла Флиза, о ком смотри в "Киевской старине". Альбом Де ла Флиза был выставлен во время Археологического съезда в 1897 г. Эта часть альбома

приобретена случайно у букиниста в Петербурге и, по-видимому, принадлежала к упомянутому альбому. Алексей Попельницкий. Посад Новая Прага Херсонской губернии”. На титульному аркуші ще один напис його рукою „Величайшая редкость (unicum)”. Такі написи на рукописах містять одразу декілька відомостей (місце придбання, джерело, де про нього йдеться, місце (місця) виставлення, а значить і про його раритетність, назва частини бібліотеки де зберігався рукопис), що є цінною інформацією для багатьох дослідників української культури XIX століття.

Бібліотека Попільницького у складі фондів НБУВ не збереглася як єдине зібрання. Тому пошук книжок цієї бібліотеки ведеться в будь-якому книжковому фонді нашої бібліотеки, навіть в обмінно-резервному. В першу чергу звертаємо увагу на наявність екслібрису, а потім на інші прикмети. На сьогодні зібрано 370 описів на книжки Попільницького, загальний обсяг бібліотеки складає близько 2,5 тис. кн. од. Наприкінці роботи плануємо скласти каталог бібліотеки О.З.Попільницького.

Реконструкція бібліотеки потребує кропіткої довготривалої роботи. Слід передивитися увесь фонд нашого відділу, фонди відділів образотворчих мистецтв та формування музичного фонду, сектору картографічних видань відділу обслуговування читачів літературою природничого і технічного профілю, фонд періодики відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій, підручні фонди Інституту рукопису і фонди газетного відділу. Такого завдання сьогодні ніхто не ставить, бо це потребує затрат робочого часу. Поки що йдеться про розвідку стосовно загальної характеристики бібліотеки. Практична сторона – складання каталогу бібліотеки Попільницького буде здійснюватися у процесі розшуку нових книжок серед діючих і резервних книжкових фондів та складання на них описів.

Метод реконструкції бібліотеки припускає визначення періодизації в організації бібліотеки, встановлення системи класифікації, а якщо останньої не було у приватній бібліотеці, то – її розробку з використанням усіх відомостей. Приблизну схему класифікації бібліотеки зробив сам Попільницький. Її можна відстежити, порівнюючи з наявними книжками і з описами в друкованих джерелах, і відкоригувати. Створення такої схеми розподілу бібліотеки за галузями знань дозволить ширше розкрити зміст бібліотеки Попільницького і цим визначити цінність її для нашого суспільства.

Вважаємо, що ми робимо гарну справу, намагаючись реконструювати цю приватну бібліотеку, що розсипана у книжкових фондах НБУВ. Поступово виконується все, що намітили. Уточнюється біографія власника, коло наукових і аматорських інтересів, вивчається його професіоналізм у роботі з книгою, визначається суспільна значимість бібліотечного зібрання. З'ясовуються питання про початок організації бібліотеки, її зміст, конкретні галузі знань, якими вона укомплектована, місцезнаходження і розташування літератури, існування системи розподілу книг, обсягу книжкового фонду.

Не менш важливе для нас питання шляхів пошуку всіх книжок, перегляд великих масивів книжкового фонду нашої бібліотеки, і як результат цієї роботи складання каталогу, а в майбутньому, може, і друкованого. Одним із методів роботи з приватною колекцією пропонується ретельний аналіз змісту бібліотеки, порівняння її з інтересами і професійною орієнтацією власника. Ми ще серйозно не працювали над аналізом змісту бібліотеки Попільницького в цілому. Те, що нами опубліковано, – тільки матеріали і перші кроки до мети. Належить вивчити друковані праці самого О.З.Попільницького. Визначити роль його бібліотеки в історії ВБУ

в 20-30 роки XX століття.

І останнє. Сьогодні, коли з'являються друковані праці, де йдеться про О.З.Попільницького і прізвище його пишуть „Попельницький", вважаємо за необхідне пояснити, чому ми пишемо українською „Попільницький". По-перше, своє прізвище він сам писав українською „Попільницький", а в листі до директора ВБУ С.П.Постернака від 30 грудня 1928 р. [7] ще і уточнює: „Українською мовою пишуть: Олексій Захарович Попільницький". Складаючи договір [8] про купівлю бібліотеки у Попільницького, ВБУ прізвище змінила на „Попільницький" за його власною вимогою. По-друге, довідкові видання [9], що містять інформацію про нього, наводять його прізвище як „Попільницький". Ось чому ми в своїх статтях дотримуємося такого ж написання його прізвища.

---

1. Дениско Л.М. Олексій Захарович Попільницький /Л.М.Дениско // Вісник кн. палати. – 2000. – № 3. – С. 26-29.
2. Плотнір Ф. Олексій Захарович Попельницький /Ф.Плотнір // Єлизавет. – 1993. – № 2(17). – 28 січ.
3. ІР НБУВ. І. 14108.
4. ІР НБУВ. І. 14394, л. 3.
5. ІР НБУВ. І. 14347.
6. ІР НБУВ. Ф. 150, № 17.
7. ІР НБУВ. Архів НБУВ. Оп.1, № 241, л. 145.
8. ІР НБУВ. Архів НБУВ. Оп.1, № 285, л. 43.
9. Українська загальна енциклопедія: Кн. знання в 3-х т. / Під ред. І.Раковського. – Львів–Станіслав–Коломия, [Б.р.]. – Стб. 1116; Історія міст і сіл України: Кіровоградська обл. –

К., 1972. – С.629; Олекса Захарович Попільницький // Бібліол. вісті. – 1929. – № 2-3. – С.97-98.

Т.Л. Подкупко

КОЛЕКЦІЯ М.Ф.КОМАРОВА ЯК ДЖЕРЕЛО ПРАЦЬ БІБЛІОГРАФА

Життю і творчості видатного українського вченого бібліографа Михайла Федоровича Комарова (1844-1913) присвячена низка історичних, культурологічних, краєзнавчих праць [1] . Він навчався в Харківському університеті, був присяжним повірником у Києві, пізніше – нотаріусом в Умані, Одесі. Змолоду захоплювався збиранням різноманітного етнографічного матеріалу, особливу увагу надаючи пісням.

Бібліотека М. Комарова другої половини XIX – на початку XX століття була унікальним явищем в українській культурі. Вона не створювалась як рідкісне бібліофільське зібрання, однак повністю відображала царину наукових інтересів власника, його літературні смаки та мистецькі вподобання. Книги з бібліотеки М.Комарова можуть служити важливим джерелом у вивченні історії книговидання, бібліографії України зазначеного періоду.

Одним з поштовхів до створення власної ґрунтовної бібліотеки була бібліографічна праця, присвячена доробку визначних постатей української історії, культури, мистецтва [2] . Така фундаментальна робота вимагала міцної, якісної і надійної бази, яка б надавала інформацію необхідним обсягом. Книги для М.Ф.Комарова стали справою всього його життя.

Бібліотека М.Комарова сьогодні зберігається у фонді відділу рідкісних видань і рукописів Одеської державної наукової бібліотеки і складає 1037 одиниць зберігання. Це окремі видання та витини з періодики, книги, журнали.

За галузевим принципом бібліотеку умовно розбито на такі складові: найбільший відділ – художня література – 725 одиниць видань вітчизняної літератури, 57 – переклади західноєвропейської. Суспільні науки представлені 160 виданнями половина з яких – книжки з історії України. Є література з мовознавства (20 од.) та бібліографії (16 од.), книжки з етнографії та географії – (24 од.) Серед періодичних видань – "Записки наукового товариства імені Т.Шевченка", "Зоря", "Правда", "Рідний край", "Слово", "Село".

У бібліотеці нема видань-унікумів, бо то була суто робоча бібліотека. Інтереси Комарова зосереджувались на поточній книжковій продукції. Більшу частину складають видання 1880-1910 років з друкарень Одеси, Харкова, Києва, Херсона, Чернігова, а також Львова та Чернівців.

На книгах є позначки: овальна печатка "Библиотека М.Ф.Комарова", штамп "Бібліотека М.Ф.Комарова № чисельник/знаменник". Багато видань з штампами книжкових магазинів Києва та Одеси.

Історія бібліотеки Михайла Федоровича тісно пов'язана з історією української бібліотечної справи в Одесі [3]. Книгозбірня М.Комарова була другою значною бібліотекою в місті після бібліотеки одеської "Просвіти".

Усвідомлюючи значущість свого зібрання для культурного життя українців Одеси, Комаров подбав про її збереження. Ось що пише його син Богдан Комаров: "Після смерті Комарова в серпні 1913 року залишився його тестамент згідно з яким весь відділ "Ucrainica" його бібліотеки мав перейти до "Одеського Українського клубу", а

якщо “Український клуб” на момент затвердження тестаменту було б зачинено, то до музично-драматичного товариства “Українська хата” в Одесі. Коли ж і “Українська хата” буде зачинена, – до “Библиографического общества” при Одеському університеті. Сталося так, що коли затверджувався заповіт М.Комарова, “Одеський Український Клуб” було зачинено, і згідно з тестаментом бібліотека М.Комарова перейшла у власність “Української Хати”, яка на той час переживала лиху годину, матеріально дуже бідувала і навіть не мала свого власного пристановища. Прийняти бібліотеку Комарова, що налічувала тоді до 3000 назв, вона не мала змоги, хтось із членів її запропонував передати бібліотеку М.Комарова до “Одеської публічної бібліотеки”. Адміністрація ОПБ в особі тодішнього директора проф. М.Попруженка та бібліотекаря Л.Де-Рібаса з радістю зустріла цю пропозицію і погодилась на утворення спеціального відділу ім. М.Комарова, обіцяючи перенести до нього також всі українські книжки, які вже мала Публічна бібліотека, і направляти туди всі майбутні надбання українською мовою.

Таким чином, вже в 1914 році цілком конкретно було порушено питання про заснування при публічній бібліотеці в Одесі окремого українського відділу. Проте справа до цього не дійшла, хоча “Українська Хата” й винесла остаточну постанову про передачу книжок М.Комарова до Публічної бібліотеки, тоді як до цієї бібліотеки був вже переданий каталог книгозбірні М.Комарова (на жаль, знайти його не вдалося). Одначе світова війна стала цьому на перешкоді: штат Публічної бібліотеки було значно скорочено і виявилось, що влаштувати українській відділ для громадського користування можна буде тільки після закінчення війни. Отже бібліотека М.Комарова зберігалася у його родині недоступною для широкого загалу.

Питання про долю цієї бібліотеки не раз розглядалося на

зборах різних українських товариств, і, нарешті, "Керівничий комітет", який об'єднував усі українські організації Одеси, виніс постанову про утворення громадської української бібліотеки, ядром якої мала стати бібліотека "Просвіти" і бібліотека М.Комарова.

Книжкову колекцію М.Ф.Комарова та інші видання з відділу "Ucrainica" було передано до основного книгосховища бібліотеки, де вони зберігалися до початку 80-х років, коли в бібліотеці розпочалася робота з виявлення приватних колекцій.

Окремо слід згадати про книги з автографами. М.Ф.Комаров багато книжок одержував від авторів як дар [4] . Зараз нам відомо 105 інскриптів п'ятидесяти чотирьох діячів української культури. Це В.Александров, В.Антонович, Д.Багалій, Б.Грінченко, С.Єфремов, П.Житецький, І.Карпенко-Карий, Н.Кобринська, О.Конисський, М.Коцюбинський, А.Кримський, І.Нечуй-Левицький, О.Огоновський, В.Самійленко, М.Слабченко, М.Старицький та ін.

Творчий доробок М.Комарова величезний: в 1870-ті роки він – автор низки популярних брошур українською мовою, в 1883 році склав і надрукував у збірнику "Рада" першу бібліографію нової української літератури. У 1904 році М.Комаров випустив бібліографію І.Котляревського збіркою "На вічну пам'ять" і бібліографію М.Лисенка (в "Киевском Старце" та окремим відбитком). В 1906 і 1912 роках публікується його ґрунтовна праця "Українська драматургія". Під псевдонімом "Уманець" М.Комаров уклав "Словарь российско-украинский", який є одним з найкращих серед існуючих словників такого типу. В 1890 році вийшла друком його збірка українських приказок, примовлянь, та загадок.

У 1903 році в Одесі М.Комаров видав бібліографічний покажчик, присвячений Кобзареві, – "Т.Шевченко в ли-

тературе и искусстве”.

У 1912 році світ побачила збірка з примітками М.Комарова “Вінок Т.Шевченкові із віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів”. Це видання – плід кропіткої праці М.Комарова по збиранню спадщини Кобзаря. Частину віршів та присвят дослідник вибирав з журналів та газет, окремих відбитків. Дещо йому надсилали безпосередньо автори з дарчими написами. Матеріали з недоступних для М.Комарова видань виписували й надсилали друзі (І.Білоусов, В.Гнатюк, С.Єфремов). П.Конопацький для збірника переклав з польської та білоруської мов п’єси, присвячені Т.Шевченкові. Хронологічні межі опрацьованих джерел, починаючи з 1843 року, охоплюють 70 років.

Галицькі видання “Зоря” і “Правда” рясніли його статтями з історії української літератури XIX ст. Незадовго до смерті М.Комаров видав брошуру про українського письменника Морачевського.

Сьогодні нагальним стало питання про вивчення, популяризацію різноманітних аспектів історичного краєзнавства. Вітчизняні колекції, що зберігаються у фондах бібліотек, потребують розкриття, популяризації та вивчення. Колекція М.Комарова може служити непересічним джерелом для вивчення становлення української бібліографії, з історії видавничої справи, відбиває культурне і просвітницьке життя Одеси кінця XIX - початку XX ст.

---

1. Зленко Г. Михайло Комаров і його роль в історії Одеси /Г.Зленко // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26-29 серпня 1999 р.: Доповіді та повідомлення. Південь України. Одеса / Міжнародна

асоціація україністів, Одеський держ. ун-т ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 1999. – С.237-242; Зленко Г. Українська драматургія і театр у творчому житті М.Ф.Комарова / Г.Зленко // Літературно-мистецька Одеса ІІ половини ХІХ ст.: Тези і повідомл. 2-ї регіон. наук.-практ. конф., присвяч. 200-річчю Одеси. – Одеса, 1992. – С.22-27; Болдирев О. Одеська Громада. – Одеса: [Б.в.], 1994. – С.93-124; Рябінін-Скляревський О. М.Ф.Комаров як одеський культурний діяч 1888-1913 рр. /О.Рябінін-Скляревський // Україна. – 1929. – Кн. 38. – С.40-49.

2. Покажчик нової української літератури (1798-1883 р.) / Зібр. М.Комаров. – К., 1883. – 74 с.; Комаров М. Бібліографічний покажчик видань Котляревського творів та писань про нього /М.Комаров. – Окр. відб. – С.467-494 та ін.

3. Зленко Г. Михайло Комаров та його бібліотека /Г.Зленко // Бібл. вісн. – 1994. – № 3. – С.29-33; Грицюта М. Михайло Комаров (1844-1913) /М.Грицюта // Історія української літературної критики: Дожовт. період. – К., 1988. – С.264.

4. Книги з автографами у фондах ОДНБ ім. М.Горького. Зб. М.Ф.Комарова: Кат. / Упоряд.: Л.Арюпіна (опис книг і автографів), Г.Зленко (біогр. пояснення) – Одеса: [Б.в.], 1996. – 43 с.

С.Б.Шоломова

БИБЛИОТЕКОВЕДЧЕСКИЕ, КНИГОВЕДЧЕСКИЕ И БИБЛИОГРАФОВЕДЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ В КОЛЛЕКЦИИ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ И ЛИЧНЫХ АРХИВНЫХ ФОНДАХ ХГНБ

Сохранение архивных документов и формирование архивных фондов отделами редких изданий и рукописей крупнейших библиотек страны, одной из которых является ХГНБ, вполне закономерно и исторически оправдано. Во многих научных библиотеках мира, владеющих значительными собраниями памятников письменности и печати, эти фонды закреплены не за одним, а за двумя структурными подразделениями, а именно: отделом рукописей и отделом редких изданий. Это целесообразно, т.к. задачи и содержание работы библиотечных археографов и архивистов с одной стороны и книговедов, хранителей старопечатных, редких и ценных книг с другой существенно отличаются. Однако если коллекции рукописных и вообще архивных документов в библиотеке еще малочисленны, представляется целесообразным, чтобы они были в ведении отдела редких изданий, превращающегося, в силу этого, еще и в отдел рукописей. Таков наш отдел и ряд других подразделений в научных библиотеках Украины (прежде всего в системе библиотек Министерства культуры и искусств Украины, системе вузовских библиотек).

История рукописных и архивных собраний ХГНБ – это часть истории нашей библиотеки, более того, в содержательном аспекте многие из этих документов (и ряд личных архивных фондов целиком, и Мемориальный фонд ХГНБ, созданный во второй половине 1980-х гг.) отражают основные вехи истории ХГНБ, содержат интересные сведения из истории библиотечного дела и изучения книги в Украине. Эти документы – ценные источники для

библиотековедов, историков отечественной библиографии и книговедения являются предметом нашего исследования.

За последние годы отечественная библиография обогатилась немалым количеством книг и статей, авторы которых опирались прежде всего на архивные материалы.

Сбор материалов по истории библиографии – дело сложное, а иногда почти невыполнимое. Труднее всего собирать документальные сведения о библиотечных работниках, библиографах прошлых лет. Многие из них несправедливо забыты, хотя их труды и по сей день используются широкими кругами читателей и библиотечными работниками.

Знать биографию каждого библиографа необходимо не только из уважения к памяти ученого-труженика, но прежде всего для того, чтобы лучше разобраться и по достоинству оценить библиографическое наследие.

В 1980-е гг. сотрудники отдела редких изданий и рукописей ХГНБ освоили современные формы обработки архивных коллекций, начали работу по формированию личных (в том числе старейших сотрудников библиотеки) архивных фондов. Кроме материалов по истории нашей библиотеки, истории отдела редких изданий и рукописей было накоплено немало других документов в личных архивных фондах ведущих специалистов ХГНБ (М.О.Габель, И.В. Знаменской, В.Г.Трамбицкой, Т.Г.Шерстюк).

В 1982 году одним из первых был сформирован архивный фонд Маргариты Орестовны Габель (1893-1981), известного украинского литературоведа, первого заведующего отделом редких изданий и рукописей. Этот фонд (ф. 4) отличается большим разнообразием материалов. В нём

собраны документы представителей разных поколений семьи Габель: многолетнего члена правления Харьковской

Общественной Библиотеки (ХОБ) Ореста Мартыновича Габеля и его дочерей – Людмилы, Валерии и самой младшей Маргариты.

Валерия Орестовна Гассельбринк-Габель оставила интересные воспоминания о культурной жизни Харькова, о Харьковской Общественной библиотеке в начале XX века. Людмила Орестовна Габель – о деятельности Комитета по устройству сельских библиотек Харьковского Общества по распространению в народе грамотности. Творческое наследие М.О.Габель представлено целым рядом её работ по филологии как в рукописях, так и в публикациях с авторской правкой. Среди них статьи М.О.Габель об академике А.И.Белецком, её докторская диссертация "Творчество И.С.Тургенева (1840-1860) и литературное движение его времени" (Х., 1960). Переводческая деятельность М.О.Габель отражена в рукописи перевода обширной монографии известного французского литературоведа Анри Гранжара "И.Тургенев и политические и социальные течения его времени" (около 600 страниц).

Бесценной является эпистолярная часть этого фонда, куда вошли письма академика А.И.Белецкого, постоянного научного консультанта отдела редких изданий и рукописей ХГНБ (81 письмо, 130 л.). В этом архивном фонде сохраняются также другие рукописные и машинописные тексты академика А.И.Белецкого, в частности его отзыв о работах М.О.Габель.

Несколько единиц хранения, ставшие естественным тематическим дополнением к сформированному позднее Мемориальному фонду ХГНБ, содержат материалы по истории библиотеки, в том числе документальные, рукописные и машинописные материалы о деятельности Харьковской Общественной библиотеки в 1905-1907 гг., здесь же – автограф письма Д.И.Багалея О.М.Габелю

26 декабря 1905 г.

В фонде Веры Григорьевны Трамбицкой (1909-1981), украинского библиографа, историка библиотечного дела, многолетнего сотрудника ХГНБ находятся документы по истории библиотеки, а также о деятельности самой В.Г.Трамбицкой на посту ученого секретаря (ф. 13). Это прежде всего две её объемных работы: "ХГНБ за 20 лет" (1917-1937) и "ХГНБ за 30 лет Октября". Несомненный историко-культурный интерес представляют также материалы о деятельности библиотек США, Великобритании и Франции в военное время. Среди документов сохранились протоколы собраний Комиссии по истории библиотечного дела Института теории и педагогики Академии педагогических наук СССР, а также протоколы совещаний руководства Государственной библиотеки им. В.И. Ленина (1949), где выступала В.Г.Трамбицкая, представляя ХГНБ.

В этом фонде, к сожалению, нет документов, освещающих последующие периоды деятельности В.Г.Трамбицкой – узницы ГУЛАГа, которая после освобождения не была принята на работу в ХГНБ и трудилась в одной из районных библиотек города. Об этом рассказывают материалы недавно вышедшего мемориального сборника "Слово о друге. Памяти харьковского библиотекаря В.Г.Трамбицкой" (Х., 2001).

В 1983 году был организован личный архивный фонд известного украинского книговеда и литературоведа, библиофила, организатора Клуба книголюбов в Харькове, доцента Харьковского института культуры, многолетнего научного консультанта библиотеки и ее отдела редких изданий и рукописей Исаака Яковлевича Каганова (1898-1981). Этот архивный фонд (ф. 8) состоит из 4-х разделов и 126-ти единиц хранения. В нем более 50-ти творческих рукописей, большой пласт ценных документов по истории

книги, истории украинской культуры, отдельным вопросам книговедения и библиофильства. Значительным является раздел книговедческих исследований, особенно по истории украинской книги. Статьи, курсы лекций, рецензии, обзоры, доклады и отзывы – таков видовой спектр раздела "Творческие рукописи И.Я.Каганова", который содержит среди других следующие материалы на украинском и русском языках:

- Лекції з історії вітчизняного друкарства.
- Из истории украинской книжной культуры в XVIII ст.: Статья.
- Яков Маркович – украинский книголюб XVIII ст.: Статья.
- Т.Г. Шевченко і книга.
- Курс лекцій з історії украинської преси.
- Проблеми вивчення читача в працях О.І. Білецького: Стаття.
- Про особисті бібліотеки: Стаття
- Библиофильство и советские библиотеки: Статья.
- Украинская книга конца XVI-XVIII вв.: Пособие для студентов-заочников.

Некоторые из этих книговедческих работ до сих пор не опубликованы.

В фонде находится также рукопись кандидатской диссертации И.Я.Каганова, датированная 1944 годом: "Роман И.Эренбурга "Падение Парижа". Опыт тематико-композиционного анализа".

К творческому наследию И.Я.Каганова постоянно обращаются исследователи. В его личном архиве более 20-ти документов составляют материалы к биографии ученого, а также материалы других лиц. Фонд включает и коллекцию книг с дарственными надписями авторов И.Я.Каганову

(55 экз.), в т.ч. известных отечественных и зарубежных ученых-книговедов и библиографов, литературоведов И.Я.Айзенштока, П.Н.Беркова, А.И.Белецкого, Т.А.Быковой, И.А.Вовченко, М.О.Габель,Я.Д.Исаевича, Т.Н.Каменевой, А.А.Сидорова, Н.Я.Фридьевой; И.Богданова, К.Грау, Дж.Симмонса.

В едином комплексе сохраняются архивные материалы по истории харьковского Клуба любителей книги (ф. 32), бессменным председателем которого был И.Я.Каганов. Это подборки газетных вырезок с публикациями о деятельности этого клуба, протоколы и хроника заседаний, адреса и поздравления в связи с сотым заседанием клуба. Фонд состоит из 17 единиц хранения и представляет интерес для тех, кто изучает историю развития книжных знаний и различных форм их пропаганды.

В личных архивных фондах членов Клуба любителей книги (харьковского книговеда и библиофила Б.И.Зильберштейна, (1919-2003), украинского искусствоведа и художника Б.Л.Ингоря (1918-1985) находится немало ценных библиографических и книговедческих источников (соответственно ф. 6, 7). Так, например, в фонде Б.И.Зильберштейна - адресованные ему письма известного историка книги, историка искусств, члена-корреспондента АН СССР А.А.Сидорова, известного писателя и библиофила В.Г.Лидина, других собирателей и коллекционеров. Здесь представлена также большая коллекция книжных знаков.

В середине 1980-х годов был сформирован архивный 0фонд отдела, куда вошли письма советских писателей заведующему отделом редких изданий и рукописей ХГНБ Алексею Ивановичу Черкашину, сменившему в 1949 году М.О.Габель на этом посту. Это автографические тексты М.Исаковского, С.Капутикян, Б.Лавренева, Л.Никулина и С.Сергеева-Ценского.

В 1984-1986 гг. был создан Мемориальный архивный фонд по истории ХГНБ (ф. 31), который включил в себя пять разделов:

- Документы по истории библиотеки дореволюционного периода. Документы по истории библиотеки в довоенный период.
- Письма сотрудников и читателей.
- Материалы, относящиеся к 100-летию ХГНБ.
- Фотодокументы.

Фонд насчитывает 52 ед., которые хранятся в 15-ти футлярах. Этот фонд постоянно пополняется новыми материалами, поступающими от сотрудников-ветеранов.

Во многих документах отражены главные события в жизни библиотеки, этапы формирования фондов, в т.ч. коллекций редких изданий и рукописей. Особый интерес представляют документы, связанные с организацией комплектования библиотеки в начале XX в. К числу наиболее значительных документов фонда относятся письма корифея библиотечного дела Л.Б.Хавкиной, работавшей в Харьковской общественной библиотеке, директора библиотеки М.И.Румницкой, а также рукопись кандидатской диссертации Н.Я.Фридьевой "Публичная, общественная и народные бесплатные библиотеки г.Харькова до 1917 года" (Х., 1954).

Сохранившиеся архивные документы рассказывают о работе опытных библиографов, сотрудников ХГНБ (А.И.Черкашина, Т.Г.Шерстюк, Н.Ф.Колосовой), благодаря которым появились 4-й и 5-й тома биобиблиографического словаря “Українські письменники”, вышедшего в Киеве в 1965 году. В дальнейшем этот труд, запечатленный в разных материалах, позволил сформировать специальный архивный фонд **(ф.47)**, насчитывающий сегодня свыше 100 ед. хр. Это архив редакции биобиблиографического словаря “Українські письменники”, включающий автобиографические и биб-

лиографические материалы, часть которых до сих пор остается неопубликованной. По цензурным условиям этот словарь, конечно, не мог быть полным, но и поныне сохраняет свою научную ценность как фундаментальный библиографический труд.

В 1994-1995 гг. был сформирован и описан личный архивный фонд старейшего сотрудника библиотеки, библиографа, краеведа Татьяны Григорьевны Шерстюк, где собраны различные документы, в том числе материалы, связанные с её профессиональной деятельностью. **(ф. 17). Т.Г.** Шерстюк составила первую прижизненную библиографию К.Г.Паустовского, которая была известна писателю. В фонде хранится письмо К.Г.Паустовского Т.Г.Шерстюк, а также ее переписка с писателями (К.А.Фединым и Е.А.Евтушенко, библиографом Н.И.Мацуевым, директором музея К.Г.Паустовского И.И.Комаровым и др).

Библиографические материалы Т.Г.Шерстюк о К.Г.Паустовском (Харьков,1957) впоследствии легли в основу современного биобиблиографического указателя, посвященного писателю. Опыт работы по составлению этой библиографии Т.Г.Шерстюк осветила на страницах журнала "Советская библиография" (1989. – № 3. – С. 47-49). Фонд постоянно пополняется новыми документами. Недавно Т.Г.Шерстюк подарила ХГНБ рукопись мемуаров под названием "Записки о библиотеке, или кое-что о библиотеке, которая стала моим вторым домом и источником приобретения друзей". Эти материалы, будучи естественным дополнением к Мемориальному фонду ХГНБ, воскрешают важные события в жизни нашей библиотеки. Материалы по истории ХГНБ поступили также от известного библиографа Э.С.Беркович и ветерана ХГНБ А.Г.Дубовис.

Следует отметить, что с 1985 года приток различных

архивных материалов заметно возрос.

Однако архивные библиотечные и библиографические материалы хранятся не только в личных фондах сотрудников библиотеки и ученых-книговедов, библиотековедов, библиографов, а и в других личных архивных фондах. Так материалы по истории библиотечного дела частично представлены в фонде О.Г.Червяковой (ф.14) , где хранятся письма музейного работника В.Д.Бонч-Бруевича (1949), писателя Ираклия Андронникова (1962); генеалогическое древо Ушаковых-Киселевых (1984); фотопортреты известного историка старопечатной книги, библиотечного работника Н.П.Киселева (1884-1965). Он работал в Румянцевском музее (позднее – Государственной библиотеке им. В.И.Ленина) с 1910 года. После 15-ти лет ГУЛАГа он вновь вернулся к библиотечной работе. В этом фонде хранится также фотопортрет известного историка книги Е.И.Кацпржак (1893-1972).

Ценные сведения по истории Харьковской общественной библиотеки начала XX в. содержит многотомный рукописный дневник местного учителя А.В. Маевского, находящийся в коллекции ХГНБ (шифры 819258 – 819267, 819313).

Вызывают неизменный интерес разделы архивных фондов, где представлены печатные труды или фрагменты личного книжного собрания фондообразователя. Так, например, значительную часть фонда украинского искусствоведа, художника-экслибрисиста Б.Л.Ингоря составила коллекция книг с дарственными надписями известных деятелей украинской и русской культуры (33 экз.). Дарственные надписи дают возможность подробнее узнать и охарактеризовать жизнь и деятельность владельца книжного собрания, круг его творческих связей с современниками. Таковы и библиографические ресурсы личных архивных

фондов книговеда И.Я.Каганова, литературоведа А.М.Финкеля, историка и журналиста С.Ф.Виноградова, всемирно известного историка Е.В.Тарле.

Материалы по истории отечественного книжного искусства XVI-XVIII вв. находятся в составе архивного фонда выдающегося украинского искусствоведа, доктора искусствоведения П.Н.Жолтовского (ф. 23). Среди разнообразных материалов этого фонда – мемуары ученого, библиографический указатель его трудов.

В последние годы созданы личные архивные фонды бывших сотрудниц библиотеки и талантливых поэтесс Ирины Васильевны Знаменской (1918-1987), и Ольги Тимофеевны Бондаренко (1922-1991), где собрано их литературное наследие, переписка (в т.ч. с А.А.Ахматовой, И.Г.Эренбургом), материалы библиотечной деятельности.

Некоторые из архивных документов ХГНБ, являющиеся библиотековедческими, книговедческими и библиографоведческими источниками, уже введены в научный оборот. На этих материалах в той или иной мере основаны публикации по истории ХГНБ [1], отдельные издания и статьи, посвященные жизни и деятельности О.М.Габеля, М.О.Габель, И.Я.Каганова, В.Г.Трамбицкой, Т.Г.Шерстюк, Л.Б.Хавкиной [2]. Но немало находок (а возможно, и открытий) еще ожидает здесь исследователей библиотеко- и книговедов. Эти материалы будут в числе базовых и при написании монографической "Истории ХГНБ им. В.Г.Короленко".

---

1. См.: Харьковская государственная научная библиотека имени В.Г.Короленко. 1886-1986 гг.: Указ. изд. б-ки и лит. о ее деятельности /Сост.: Б.Я.Черныш, Л.Ф.Бондаренко. – Х., 1986; Указатель литературы о фонде редких изданий и рукописей /ХГНБ им. В.Г.Короленко; Сост. И.Я.Лосиевский. – Х., 1992; Харківська державна наукова бібліотека імені В.Г.Короленка, 1986-1996 рр.: Покажч. видань б-ки та л-ри про її діяльність (До 110-ї річниці від дня заснування) /Уклад.: Н.І.Полянська, В.О.Ярошик. – Х., 1996; Бібліотечні фонди Харкова в роки другої світової війни /Упоряд.: І.Я.Лосієвський, Н.М.Березюк, С.Б.Шоломова, О.К.Александрова. – К., 1997. – (Доля культурних скарбів в Україні під час другої світової війни: Архіви, бібліотеки, музеї; Вип. 2).
2. Шоломова С.Б. Л.Б.Хавкина и Харьковская общественная библиотека /С.Б.Шоломова //Книга: Исслед. и материалы. – М., 1985. – Сб. 51. – С. 156-158; Шоломова С. Харківська Громадська: (Бібліотечна династія Габелів) /С.Шоломова //Вітчизна. – 1986. – № 9. – С. 188-190;
Гофф И. Подруги матери моей. Маргарита Орестовна [Габель] /И.Гофф //Октябрь. – 1988. – № 7. – С. 145-148; Раскіна Т.С. Штрихи до портрета М.О.Габель /Т.С.Раскина // Культура України. – Х., 1994. – Вип. 2. – С. 143-155; Колосова Н. Ісаак Якович Каганов –

книгознавець і педагог /Н.Колосова, Т.Самійленко //Вісн. Кн. палати. – 1999. – № 1. – С. 33-34; Слово о друге. Памяти харьковского библиотекаря В.Г.Трамбицкой. – Х., 2001; Тетяна Григорівна Шерстюк: До 80-річчя з дня народження: Біобібліогр. покажч. /Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г.Короленка; Уклад. Т.В.Гологорська. – Х., 2001.

Т.Б.Бахмет,
Т.Г.Гончаренко

НОТНЫЕ ИЗДАНИЯ XIX - НАЧАЛА XX в. ИЗ ФОНДА РЕДКИХ ИЗДАНИЙ ХАРЬКОВСКОЙ ГОРОДСКОЙ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННОЙ МУЗЫКАЛЬНО-ТЕАТРАЛЬНОЙ БИБЛИОТЕКИ им. К.С.СТАНИСЛАВСКОГО КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ УКРАИНЫ

Отделу редких книг и рукописей Харьковской городской специализированной музыкально-театральной библиотеки им. К.С.Станиславского всего девять лет. О его создании мечтала еще первый директор библиотеки Л.Л.Чудновская, приложившая немало усилий для приобретения редких изданий. Она налаживала тесные связи с музыкальной и театральной общественностью города, привозила подаренные библиотеке редкости из Государственного музыкального фонда, из Дома-музея К.С.Станиславского, Центральной театральной библиотеки (Москва), приобретала их в букинистических магазинах и у коллекционеров. С 1995 г. библиотека начала активно формировать архивные фонды харьковчан – деятелей искусства. Среди них – личные архивы композиторов М.В.Карминского, В.Т.Борисова, Б.Л.Яровинского, А.А.Жу-

ка, музыковедов Г.А.Тюменевой, З.Б.Юферовой и др.

В фонде редких книг сегодня хранится 1003 экз. редких нотных изданий, среди которых – прижизненные издания произведений П.Чайковского, Ц.Кюи, Н.Римского-Корсакова и др., нотные издания как русских издательств (Ю.Циммермана, М.Беляева, П.Юргенсона, В.Бесселя, А.Гутхейля, Ф.Стелловского, М.Бернарда, Л.Иотти, А.Иогансона, Ф.Давиньона, М.Эрлангера, С.Ямборга), так и украинских (Л.Идзиковского, Г.Индржишека, А.Коципинского, Б.Корейко (Киев), Й.Завадского (Житомир), музыкального магазина Беккера (Луганск), Музыкальной библиотеки "Львовского Бояна", "Світ дитини" (Львов) и др.). Есть также ноты, изданные в Харькове музыкальными магазинами-фирмами А.Гергарда, Н.Маречека, магазином "Лира" (торговый дом Б.Горбунова), литографиями Г.Баллин [1], К.Гальченко. Особый интерес представляют ноты, изданные во Франции, Германии и Польше.

Необходимость в выделении и сохранении такого фонда оказалась очень острой, т.к. большинство нот, изданных до 1917 г., находясь в пользовании, утратили целостность, обветшали. До настоящего времени полностью не учтены и не каталогизированы ноты, изданные в Украине [2]. Между тем, они являются частью общего художественного процесса конца XIX - начала XX ст. Многие из таких изданий безвозвратно утеряны. И все же благодаря высокой музыкальной культуре общества того времени и заботе любителей музыки, которые переплетали тонкие страницы нот в толстые тома, они сохранились до наших дней, пронеся через век революций и войн дух и настроение минувшего. Все они являются редкими, т. к. нотные издания печатались гораздо меньшими тиражами, чем книжные. Кроме того, многие из литографированных изданий являются образцами искусства русских, украинских

и зарубежных художников-графиков XIX - начала XX ст. и имеют огромное значение для изучения истории мировой и украинской культуры. Особый интерес представляют надписи владельцев на нотных изданиях: почти каждый из таких экземпляров неоднократно менял хозяев, которые оставляли владельческие и памятные надписи, маргиналии.

Преподавание "приятных искусств", начатое в Харькове с первых дней основания университета, сыграло основную роль в развитии местной музыкальной культуры начала XIX в. Для этого приобретались музыкальные инструменты, было организовано собрание нот, учебной литературы, приобретены штемпели и шрифты для нотных знаков, а в 1806 г. устроен станок для печатания нот. Развитие музыкального образования шло так успешно, что уже в 50-е гг. в Харькове сформировалось Общество любителей музыки, а позже – Харьковское отделение Императорского Русского Музыкального Общества. В 1883 г. открылось первое на юге России профессиональное музыкальное учебное заведение – Харьковское музыкальное училище, "приобретением которого Харьков обязан И.И.Слатину" [3]. Таким образом, наш город в конце XIX-го - начале XX в. представлял собой развитый культурный центр, в котором действовали музыкальные и эстрадные театры, государственные и частные музыкальные учебные заведения, музыкальные общества. Сюда приезжали на гастроли русские, немецкие, польские, чешские, итальянские, французские музыканты. Харьковская публика с восторгом принимала у себя П.И.Чайковского, слышала игру А.Рубинштейна, Н.Аренского, С.Танеева, С.Рахманинова, А.Скрябина, М.Ипполитова-Иванова, братьев Контских, Венявских, Й.Гофмана, Э.Зауэра, Г.Марто, П.Сарасате,

В.Тиманову, А.Гензельта, А.Дрейшока, К.Таузига, Ф.Лешетицкого, А.Рейзенауэра, Шульца-Эвлера, Г.Гальстона, оркестров С.Кусевицкого, А.Андреева. В городе гастролировали труппы французской и итальянской оперы. Харьковчане слышали живые голоса Ф.Шаляпина, И.Алчевского, Н.Плевицкой, А.Вяльцевой, Д.Арто, Л.Кавальери, Л.Никита и др. Высочайшим авторитетом пользовались харьковские музыканты И.Слатин, Р.Геника, С.Брикнер, А.Горовиц, А.Бенш. Для удовлетворения потребностей общественности в городе существовало несколько музыкальных магазинов и даже музыкально-театральные библиотеки [4].

В фонде ГСМТБ им. К.С.Станиславского хранятся нотные издания, принадлежавшие харьковским музыкантам и любителям музыки. Среди них – клавиры, ноты популярных романсов, вокально-инструментальные произведения.

Нотное собрание хорового дирижера П.Д.Леонтьева включает около 30 нотных изданий фирм П.Юргенсона и В.Бесселя, а также парижское издание оперетты Ж.Оффенбаха “Сказки Гофмана”. Среди нот из библиотеки харьковчанки Елизаветы Осиповны Лейбфрейд, матери известного архитектора А.Ю.Лейбфрейда, — вальсы и романсы композитора П.А.Гапона с дарственными надписями автора. Судя по надписям, композитор некоторое время жил в Харькове и неоднократно посвящал свои издания почитательницам. Его вальс “Новая жизнь” для фортепиано посвящен известной харьковской пианистке М.В.Ястремской. Сохранившийся в ГСМТБ экземпляр одного из самых известных вальсов П.Гапона “Оборванные струны”, изданный Торговым домом Е.В.Горбунова, посвящен памяти В.Ф.Комиссаржевской, а романсы “Тройка” и “Элегия” – владельцу литографии К.М.Галь-ченко, у которого П.Гапон печатал свои произведения.

О страстной любви харьковчан к оперному искусству свидетельствуют клавиры из собрания Ю.К.Бокариуса. Среди них – юргенсоновские издания Р.Вагнера, весьма почитаемого в кругу харьковских любителей музыки, Дж. Верди, А.Галеви, Д.Доницетти, Д.Мейербера, А.Понкьели, А.Тома, Н.Римского-Корсакова, произведения которых с успехом ставились на харьковской оперной сцене начала века.

В отделе редких книг и рукописей хранится несколько нотных изданий М.Гнесина. Известно, что М.Ф.Гнесин дружил с семьей харьковчан Алчевских, и в Харькове с большим вниманием относились к исполнению его произведений. На одном из них — "Небесная роса" – владельческая надпись "Б.Ткаченко". В ГСМТБ эти ноты попали из Харьковского радиокомитета, как и два других сборника М.Гнесина: "Гимн чуме" (ор. 3 № 2) на стихи А.Пушкина и "В дикой пляске" (ор. 22) на стихи А.Блока. На обоих изданиях стоит одна и та же загадочная надпись, датированная 9 августа 1917 г.: "Не понявшему от непонятого". Все три издания М.Гнесина вышли в издательстве П.Юргенсона. Последнее из них — со штампом музыкального магазина А.Ф.Гергарда [5] в Харькове.

Предположительно, все эти издания принадлежали семье известного в 30-е годы харьковского музыкального и театрального критика Юрия Даниловича Ткаченко, сына драматурга Д.Песочинца. Ю.Ткаченко был известен под псевдонимом "Невермор", в 20-е годы состоял в редколлегии журнала "Музика масам", сотрудничал с Харьковским оперным театром и Радиокомитетом. В 30-е г. Ю.Ткаченко был репрессирован. Ему же принадлежат такие нотные издания: романс "О чем в тиши ночей" Н.Черепнина, "Песня Килины" к трагедии С.Черкасенка "Про що тирса шелестіла", клавир оперы А.Бородина "Князь Игорь".

Интересной находкой стали три заботливо

переплетенных толстых конволюта с вытесненными в уголках латинскими инициалами владелицы: “L. J.”. На всех нотах, входящих в них, инициалы расшифрованы: Л.Яницкая. В первом из них, сборнике романсов для голоса с фортепиано, можно найти издания, купленные в различных нотных магазинах Харькова, Варшавы, Парижа и Вильно в 1870-1897 гг. Среди них привлекают внимание “Молитва” Ш.Гуно, изданная парижской фирмой Г.Лемуана (пл. Пигаль, 17) с факсимиле подписи автора: Ch. Gounod, и нотного сборника Августы Холмс (также изданного в Париже в издательстве Л.Граса и купленного в магазине на пл. Св. Августина) с надписью, собственноручно сделанной композитором по-французски для Веры Харитоненко.

Бывшая владелица этих нот Вера Андреевна Харитоненко, жена украинского сахарозаводчика и мецената, владельца краснокутского имения “Натальевка” П.И.Харитоненко. Имение было построено по проекту А.В.Щусева, художественное оформление принадлежит художникам В.Елизарову, А.Савинкову, С.Коненкову. Здесь в гостях у Харитоненко побывали многие выдающиеся детятели культуры и искусства, в т.ч. А.Скрябин. Семья Харитоненко пожертвовала 15 тыс. рублей на открывшееся тогда Харьковское музыкальное училище “с целью поддержки его существования”. Нотный сборник в конволюте датирован 1893 г., когда Вера Андреевна жила во Франции. Об этом же свидетельствует ее портрет, выполненный художником Франсуа Фламенгом (1893), ныне хранящийся в Эрмитаже.

Во втором конволюте – песни на польском языке. Среди авторов – композиторы М.Карлович, Т.Иотейко, П.Мачинский, Л.Крагельский, В.Кениг, В.Зеленский, Ю.Вертгейм, Ю.Маркс, А.Ружицкий, Г.Обухович, В.Зинтарский, Т.Котляревская, С.Монюшко, К.Шимановский... Все издания начала XX века, вышедшие в киевском

издательстве Л. Идзиковского, варшавском — Гебетнер и Вольф, львовском — К.С.Якубовского с печатями нотных магазинов (“Лира” и Гергада в Харькове), библиотеки Л.Идзиковского в Киеве и “Иностранной библиотеки” в Харькове (Сумская, 44), библиотеки и музыкального магазина И.Завадского в Вильно и Ковно. В третьем — четырехручные переложения популярных отрывков из опер и симфонических произведений С.Монюшко, Л.Бетховена, Э.Грига, Й. Гайдна, И.Брамса и особенно почитаемого Р.Вагнера (его произведения составляют почти треть конволюта).

Создание этих конволютов безусловно, связано с наличием потребителя подобных изданий на польском и других иностранных языках – многочисленного польского общества, с интенсивной музыкальной жизнью и высоким культурным уровнем внутри него. К сожалению, пока ничего не удалось узнать о владелице конволютов Л. Яницкой, в доме которой, по всей видимости, собирались для домашнего музицирования харьковчане польского происхождения.

Среди этих изданий нашлись и ноты, способные заинтересовать любого историка музыки. Это сборник “12 песен на слова М. Конопницкой, З. Дебицкого и др.” харьковского композитора и скрипичного педагога Музыкального училища К. Горского. На обложке, выполненной художником Проспером Тарнавским [6] в стиле “модерн” (с датой – 1914 г.) помещен портрет самого Горского с его автографом. Внизу напечатана информация: “Продается в Польском книжном магазине в Харькове (Сумская, 44) и в магазине Гебетнера и Вольфа в Варшаве...” [7].

Нас заинтересовала личность К.Горского как активного представителя польской диаспоры в Харькове.

Константин Киприанович Горский родился 13 июня 1854 г. в г. Лида Гродненской области – городе, хранящем

историю и дух трех народов – польского, белорусского и литовского. Поляк по происхождению, для потомков Горский навсегда останется русским скрипачом и педагогом, и одновременно и польским композитором.

Константин Киприанович учился игре на скрипке в Варшаве у знаменитого скрипача Ап. Контского, потом – в Петербурге, в 1881 г. закончил консерваторию по классу блестящего педагога Л.С.Ауэра, брал уроки у Н.А.Римского-Корсакова. Позже преподавал в музыкальных классах в Саратове, в музыкальных училищах РМО в Тифлисе и Пензе, концертировал. Дружил с И.Слатиным, М.Ипполитовым-Ивановым, П.И.Чайковским, вместе с которым в 1893 году выступал с концертом в Харькове.

С 1 сентября 1890 г. Горский был приглашен в Харьков, что зафиксировано в "Кратком обзоре деятельности Харьковского отделения Императорского Русского Музыкального Общества". Здесь он жил на ул. Чеботарской, 46.

Константин Киприанович приобрел в городе популярность как сольный и камерный исполнитель. Участвовал в камерных ансамблях, организованных в училище. Ему довелось играть с такими музыкантами, как А.И.Горовиц, С.С.Глазер, С.И.Дочевский, Ф.В.Кучера, И.Е.Букиник, К.Ф.Бринкбок, Е.Я.Белоусов, В.И.Слатин, но особенно Горский любил выступать в паре со знаменитыми пианистами и педагогами Р.Геникой и А.Беншем. Горский организовывал концерты духовной музыки собственного сочинения в лютеранской церкви, помогал музыкантам Юрьянам в организации латышских концертов в Харькове. 27 марта 1908 г. он участвовал в знаменитом концерте РМО вместе с В.Сокальским, А.Юрьяном и А.Спендиаровым.

Прекрасные романсы и песни К.Горского на польском звучали в домах поляков в Харькове. Им композитор делал посвятительные надписи. Романс "Зашумел лес", "Весенний

мазурек” и “Песня тоски” на стихи М.Конопницкой посвящены Казимиру Тарасевичу, “Куявяк” – Казимире и Марине Зданович, “Доколе бы так мог...” – Алине Штральковской, “Доля” и “Ой, не так тяжка дорога” – примадонне харьковской сцены Марии Пржикуцкой, которая часто исполняла произведения Горского в публичных концертах. А романс “Уедет, уйдет, дорога далека...” он посвятил своей жене Анне Горской.

В Харькове Константин Горский, горячо воспринимавший идеи польского национального возрождения, написал героическую оперу “Маргер”, в которой использовал сюжет одноименной поэмы польского поэта Л.Кондратовича, больше известного под псевдонимом В.Сырокомля (1823-1862). Либретто написал В.В.Г. (Вальгер), продолжив незаконченное авторское либретто В. Сырокомли, (для С.Монюшко). Два экземпляра клавира оперы, изданного за счет автора, с текстом на двух языках — польском и русском хранятся в фондах ХГНБ им. В.Г.Короленко и библиотеки Харьковского института искусств [8].

Горский был также автором большого количества скрипичных произведений, которые издавал в Лейпциге. Возможно, где-то сохранились рукописи его вокально-инструментальных и хоровых сочинений, музыки к драматическим произведениям, фантазии для органа, духовной музыки.

Горского ценили в Харькове и как педагога. Он был старшим ординарным преподавателем по классу скрипки и альта. Его учениками были Ф.Воскобойников (1893), А.Заславский (1893), И.Китерман (1895), Б.Калюжный (1895), В.Фельд (1896), П.Парманин (1896), Прессер, А.Свирский, И.Дунаевский.

Пережив в Харькове две революции, в 1919 г. Горский

вынужден был уехать на родину, в Польшу, где работал концертмейстером оркестра познанской оперы. Там он и умер 31 мая 1924 г.

Так несколько забытых нотных страниц стали свидетельством того, какие удивительные находки ждут исследователей в библиотеках и частных собраниях. Важно только сохранить такие издания, не дать им превратиться в пыль. Результатом наших разысканий стала библиография литературы о К.К. Горском. Открылась одна из неизвестных страниц культурной жизни нашего города.

Подводя итоги, следует отметить, что первые шаги в изучении нотных изданий XIX - начала XX вв. уже сделаны. Предстоит главное – подготовка к изданию каталога (возможно, сводного) нотных изданий Украины XIX - начала XX в. с учетом собраний крупнейших библиотек и частных собраний Украины. Безусловно, ссылки на автографы, владельческие и посвятительные надписи в таких изданиях необходимы; эти материалы станут ценным источником для исследователей культурных связей Украины.

---

1. В нотах: "Helene Ballin".
2. В 2002 г. впервые нотные издания XIX - нач. XX в. в Украине стали предметом специального научного исследования, см.: Зеленська Л.М. Музично-видавнича діяльність на Наддніпрянській Україні другої пол. XIX - поч. XX ст.: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К., 2002. Здесь дана характеристика музыкальных изданий и типология жанров, иссследована история нотоиздания и распространения нотных изданий.
3. Бабецкий Е. Харьковское музыкальное училище /Е.

Бабецкий // Искусство.– 1883.– № 37. – С.439-440.

4. В Харькове для нотопечатания были приспособлены сначала типография Харьковского университета (И. Витковским), частные нотопечатни Лангнера, К. Счасни, И. Варшавчика, М. Зильберберга (Донец-Захаржевская, 4), литографии Бебердорфа и К.М. Гальченко, Г. Баллина, металлография А.Битнера. В XIX - нач. XX вв. в Харькове существовали музыкальные магазины, которые занимались изданием нот: М.И.Фролова (1880-1890), А.Гергарда (Московская, 20), А.Дарре (Даррена), "Лира" Е.В.Горбунова, (Московская, 16, угол Московской и Петровского пер., в разные годы принадлежал Е.Фритче, И.О.Руккерт), Н.Маречека (Московская, 18, позже собств. Е.В.Горбунова), Бермана, А.Е.Гейнце (Московская, 12), С.Н.Горн (Московская, 5), Ю.Г.Римской-Корсаковой (Московская, 21), Мартина.

5. В издании Г.К.Иванова "Нотоиздательское дело в России" (М., 1970) фамилия харьковского издателя А.Ф.Гергарда ошибочно напечатана как "Герхардт" (С.28, 42).

6. Проспер Генрихович Тарнавский был учителем рисования в женской гимназии Л.В.Домбровской.

7. По этому адресу в Харькове находилась также Иностранная библиотека, в которой существовали польский, немецкий и французский отделы.

8. 18 мая 1909 г. автор подарил клавир своей оперы "высокоталантливому художнику, милому дорогому коллеге", сотруднику по Харьковскому музыкальному училищу, Альберту Беншу. Этот редкий экземпляр хранится в ХГНБ им. В.Г.Короленко.

Л.П.Незнамова,
І.Я.Лосієвський

ЗБЕРЕЖЕННЯ КОЛЕКЦІЙ РІДКІСНИХ ВИДАНЬ І РУКОПИСІВ ХДНБ: СТАН ТА ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАХИСНИХ СИСТЕМ

У сучасній науковій літературі, у державних документах і регламентах провідних бібліотек збереження пам’яток друку та писемності визначається як їх наявність та зберігання “у можливо повному обсязі первинних характеристик і важливих у історико-культурному відношенні особливостей, набутих у процесі побутування...”[1].

Захист, забезпечення збереження документів фонду рідкісних видань і рукописів (далі – ФРВР) передбачають комплекси заходів, які "супроводжують" кожний документ у процесах його надходження, обробки, зберігання та використання читачами і працівниками бібліотеки. Захисні системи зберігання цього фонду ХДНБ ім. В.Г.Короленка охоплюють комплекси заходів з превентивного захисту (забезпечення оптимальних режимів зберігання та використання), гігієни і реставрації фондів. Цю роботу організовано відповідно до Закону України "Про бібліотеки і бібліотечну справу" (1995 р.), Закону України "Про внесення змін до Закону України "Про бібліотеки і бібліотечну справу" (2000 р.), Національної програми збереження бібліотечних і архівних фондів на 2000-2005 рр. (затверджена постановою КМ України № 1716 від 15.09.1999 р.), держстандартів: ГОСТ 7.50-90 "Консервация документов. Общие требования"; ГСТУ 55.001-98 "Документи з паперовими носіями. Правила зберігання Національного архівного фонду" та ін.; документів Міністерства культури і мистецтв України. Приймалися до уваги й "Основні правила зберігання

та використання бібліотечних фондів", розроблені IFLA.

Управління технологіями збереження і захисними системами загалом, їх функціонування визначаються відповідними регламентуючими документами бібліотеки, відділу рідкісних видань і рукописів ХДНБ. Забезпечення обгрунтованого планування та своєчасної розробки організаційно-управлінської та нормативно-технологічної документації з питань збереження фондів (у т.ч. ФРВР), контроль за станом роботи та її координацію здійснює комісія по збереженню бібліотечних фондів ХДНБ.

До захисних режимів та систем, які забезпечують збереження пам'яток, належать:

- контрольно-пропускний режим і загальна система охорони фондів від несанкціонованого винесення, викрадання та навмисного пошкодження;

- режим забезпечення збереження даних про фонди шляхом їх обліку;

- режими зберігання документів у процесах їх обробки, пошуку, розшуку у фондосховищі, використання: світловий, термогігрометричний, санітарно-гігієнічний; системи кондиціонування, вентиляції, опалювання, система протипожежної безпеки, система контролю за станом приміщень і своєчасного вживання ремонтних заходів та ін. (Йдеться й про режими використання документів читачами, а також працівниками бібліотеки у процесах бібліотечного і бібліографічного обслуговування читачів, підготовки та проведення масових заходів, у науковій роботі тощо.

До комплексів захисних дій, спрямованих на збереження оригіналу документа, даних про нього, інформації, яку він містить, належать також системи реставрації та консервації фондів, створення страхового фонду ХДНБ. У разі виникнення катастрофічної ситуації набирає чинності евакуаційний режим ХДНБ.

* * *

Контрольно-пропускний режим (КПР) забезпечується у ХДНБ відомчою охороною цілодобово двома змінами (усього – 8 працівників). КПР у відділі рідкісних видань і рукописів, читально-експозиційному залі відділу забезпечують його працівники за графіком чергувань. Оптимізації КПР сприяло створення в 1996 р. єдиного контрольно-пропускного пункту відділу зберігання фондів, на території якого розташовано ФРВР. Вхід працівників до фондосховища обмежено спеціальним списком, затвердженим директором бібліотеки. До колекцій ФРВР (знаходяться в цілком ізольованому, спеціально обладнаному приміщенні) мають безпосередній доступ лише працівники відділу рідкісних видань і рукописів. Постійні та тимчасові виставки документів ФРВР у читально-експозиційному залі відділу розміщуються у закритих шафах, які опечатуються особистою печаткою завідувача.

У приміщенні, де зберігається ФРВР, у читально-експозиційному залі, інших приміщеннях відділу рідкісних видань і рукописів діє система охоронної сигналізації, у т.ч. апарати, які реагують на переміщення осіб.

Слід зауважити, що вартова служба не має зброї, інших засобів захисту, а це не відповідає умовам несення варти. Вважаємо за необхідне поновити режим міліцейської охорони в ХДНБ. Бажано передбачити на перспективу встановлення системи тривожної сигналізації (терміновий зв’язок із відділенням міліції), впровадження сучасних електронних засобів контролю (штрихове кодування, апарати-фіксатори випадків несанкціонованого винесення документів, апарати відеоспостереження у зонах обслуговування користувачів, переміщення екскурсійних

груп насамперед у читально-експозиційному залі відділу рідкісних видань і рукописів). Ці заходи, звичайно, потребують цільового державного фінансування.

Особлива увага приділяється обліку документів ФРВР та їх санкціонованим переміщенням. Пам'ятки друку та писемності фіксуються в інвентарних і топографічних книгах та картотеках (дані про наявність документів у фондах ХДНБ); в індикаторних системах – основній та дублетній, відповідній БД (дані щодо приналежності документів до ФРВР), індикаторній системі "Колекції" у відділі рідкісних видань і рукописів (дані про документи, які зберігаються комплексно, у колекціях та сейфах). Дані про наявність документів у фондах ХДНБ, їх приналежність до ФРВР, окремих колекцій та архівних фондів у складі ФРВР містять також паспорти колекцій та архівні описи, система бібліотечних каталогів і картотек, друковані каталоги, бібліографічні покажчики тощо.

Контроль за санкціонованим виносом документів ФРВР та їх поверненням до фондосховища, облік цих операцій здійснюється шляхом ведення співпрацівниками відділу рідкісних видань і рукописів внутрішнього робочого абонемента, "Книги видачі користувачам друкованих документів ФРВР", "Книги видачі користувачам документів з колекції рукописних книг і архівних матеріалів"; співпрацівниками відділу зберігання фондів – шляхом ведення дублюючої контрольно-облікової книги, обліку за читацькими замовленнями, а також за списками, до яких включають документи – експонати виставок ХДНБ (самі списки складаються співпрацівниками відділу рідкісних видань і рукописів або відділів – організаторів виставок).

Таким чином діє режим подвійного контролю за переміщенням документів ФРВР: співпрацівники відділу зберігання фондів, на території якого знаходиться цей фонд,

роблять дублюючі обліково-контрольні записи, фіксуючи винос та повернення документів на місце зберігання (самі операції виносу та повернення, а також первинний контроль, тобто самоконтроль, здійснюють співпрацівники відділу рідкісних видань і рукописів).

Проводяться фронтальні перевірки наявності документів ФРВР (відповідною комісією, склад якої затверджується директором бібліотеки), щорічні вибіркові перевірки (співпрацівниками відділу рідкісних видань і рукописів). Виконання цих заходів дещо ускладнено у зв’язку з тим, що близько 20% цього більш ніж п’ятидесятитисячного фонду зберігається комплексно – по колекціях, у сейфах; основну частину фонду розміщено за шифрами примірників. Крім того, майже 1% ФРВР входить до складу постійної музейної експозиції з історії писемності та друку, колекцій ХДНБ, збереження якої забезпечується комплексом щоденних захисних заходів.

Особливо цінні, рідкісні документи та колекції згідно зі ст. 16 Закону України № 1561-Ш, 16.03.2000 р. включатимуться до Державного реєстру національного культурного надбання України.

Режими зберігання документів ФРВР у процесах їх обробки, знаходження у фондосховищі, використання – це комплекси регулярних заходів з превентивної консервації, що є пріоритетним напрямком у політиці збереження фондів найбільших бібліотек світу.[2] Основне завдання: нейтралізувати або тою чи іншою мірою зменшити вплив факторів, які призводять до пошкодження документа і відповідно до палітурних чи реставраційних робіт.

Фізичне збереження документів у процесах їх обробки, надходження до фондосховища, утримання в фондосховищі, та використання забезпечується відповідними відділами (комплектування фондів, обробки та організації алфавітних

каталогів, іноземних видань, зберігання фондів; відділом рідкісних видань і рукописів) згідно з регламентами, які передбачають створення оптимальних умов зберігання бібліотечних фондів, містять вимоги щодо збереження цих документів і матеріально-технічні вимоги щодо приміщень та обладнання сховищ, розміщення і транспортування фондів. Під час видачі документів та їх приймання від читачів, під час передачі документів з одного відділу до іншого (у процесах обробки, використання у масових заходах тощо) кожний примірник перевіряється на дефектність. Здійснюється візуальний контроль за станом документів у фондосховищі, по експозиціях, у підсобному фонді при читально-експозиційному залі, візуальний контроль за роботою користувачів з документами, її відповідністю вимогам діючих регламентів.

Є певні обмеження у використанні документів ФРВР, що зумовлено пріоритетом збереження пам’яток над їх доступністю. Припиняється видача документів, фізичний стан яких визнано спеціалістами ХДНБ як незадовільний. Регламентуються обмеження у використанні особливо рідкісних та цінних пам’яток: рукописні книги та архівні матеріали, інкунабули, палеотипи, східно-слов’янські першодруки, книги з автографами видатних діячів науки, культури, політики тощо видаються лише для наукових цілей відповідним категоріям користувачів, причому оригінали переважно замінюються копіями. Оригінал видається за замовленням користувача-дослідника у разі проведення ним атрибуції пам’ятки, вивчення особливостей її матеріальної форми тощо.

Значною мірою обмежено й ксерокопіювання документів за замовленнями користувачів, через негативний вплив процесу на фізичний стан пам’яток[3]. Ксерокопіювання, фотографування, мікрофільмування та сканування доку-

ментів ФРВР здійснюються лише у виняткових випадках для наукових цілей, (виготовлення репродукцій для наукових видань, у т.ч. видань ХДНБ; копій для страхового фонду). Ксерокопіюванню не підлягають рукописні пам’ятки та видання, які мають особливу історико-культурну цінність, унікальні пам’ятки друку, що збереглися в єдиному примірнику.

Пам’ятки у складі постійної музейної експозиції, що розташована у читально-експозиційному залі ВРВР, поступово замінюються муляжами, кольоровими копіями, факсимільними виданнями. Наприклад, у 2003 р. муляжами замінено книги з автографами Т.Г.Шевченка та інших класиків світової літератури, автографи листів В.Г.Короленка. Пам’ятки XIV-XVIII ст. експонуються в оригіналах виключно на тимчасових виставках, які присвячені найзначнішим подіям в історії людства, в історії держави, в історії науки та культури.

Світловий режим у сховищі ФРВР підтримується насамперед завдяки вдалому плануванню цього приміщення з вузькими прорізами вікон; завдяки установці стелажів закритими торцями до вікон. Усі світильники тут закриті матовими плафонами, відстань між ними відповідає нормам. Освітлення вимірюється переносним приладом – люксметром Ю-16.

У читально-експозиційному залі відділу не повною мірою виконуються нормативні вимоги, передбачені регламентами. Так на вікнах мають бути тонкі штори білого кольору, які б запобігли безпосередньому попаданню сонячних променів на документи. Музейні, експозиційні шафи, стелажі необхідно забезпечити завісами, шторами із світлонепроникного матеріалу.

Термогігрометричний режим. Контроль здійснюється за допомогою психрометрів і термометрів різного типу. За

світовими стандартами межі зони безпеки становлять: відносна вологість 45-65% (оптимально – 55%) у фондосховищах, 55 ± 5% – у читально-експозиційних залах, підсобних фондах; t = 18 ± 1°С.[4] Як і інші бібліотеки України, ХДНБ працює в умовах тривалої економічної кризи, тому поки що не в змозі забезпечити оптимальні термогігрометричні умови зберігання фондів. Нестабільність параметрів внутрішнього клімату (температура, вологість, рухливість повітря) призвели до прискорення процесу старіння документів, а також до їх пошкоджень грибком, пліснявою. Порушення температурно-вологісних нормативів у фондосховищі були викликані необхідністю економити електроенергію та незадовільним станом системи кондиціонування повітря.

У читально-експозиційному залі відділу рідкісних видань і рукописів температура повітря знижується взимку до +5°С, влітку підвищується до +33°С. Відсутність кондиціонерів, недоліки в системі опалювання негативно відбиваються на фізичному стані документів ФРВР і, звичайно, на стані здоров'я співпрацівників (а це, так би мовити, головна жива "захисна система" ХДНБ) і на стані здоров'я читачів, екскурсантів.

Санітарно-гігієнічний режим підтримується систематичним знепилюванням фондів, іншими регулярними заходами (мікологічний і ентомологічний нагляд за станом документів та приміщень сховища ФРВ та відділу, прибирання приміщень тощо). Співпрацівники відділу ведуть регулярний пошук пошкоджених документів, однак дезинфекція здійснюється вручну, немає жодної дезокамери. Через це темпи і обсяги санітарно-гігієнічних заходів не відповідають (особливо останніми роками) масштабам пошкодження документів пліснявою. Підтриманню оптимального санітарно-гігієнічного режиму, безумовно, не

сприяють перебої у роботі систем водопостачання та каналізації.

Враховуючи зростання негативних факторів, вважаємо за доцільне створення єдиної контрольно-кліматичної служби ХДНБ, яка б забезпечувала спеціалізований контроль за умовами зберігання і використання бібліотечних фондів, сприяла б оптимізації світлового, термогігрометричного і санітарно-гігієнічного режимів (на зразок відповідної служби НБУВ). Безумовно, така служба повинна мати відповідних фахівців, у т.ч. міколога.

Дію режимів, які тут розглянуто, значною мірою забезпечують, поряд із системою опалювання, кондиціонування, водопостачання, каналізації, і такі, як система протипожежної безпеки, систематичний і своєчасний ремонт приміщень та обладнання бібліотеки.

Обсяг *реставраційних, ремонтних і консерваційних робіт* не відповідає потребам сьогодення[5]. Перед ХДНБ стоять такі ж проблеми, які не можуть вирішити інші бібліотеки системи Міністерства культури і мистецтв України: відсутність коштів і як наслідок – відсутність необхідного матеріально-технічного обладнання. Як і в інших бібліотеках світу, у "зонах ризику" – видання останніх десятиліть XIX - перших десятиліть XX ст., газетний фонд, стародруки, рукописи, інші архівні документи [6].

Невирішеним залишається і кадрове питання, що також в компетенції Міністерства культури і мистецтв України. Немає єдиної системи навчання і підвищення кваліфікації фахівців-реставраторів [7].

Друга за обсягом фондів бібліотека України повинна мати сучасну матеріально-технічну базу, яка б дала змогу значно збільшити масштаби, надати систематичного характеру заходам з реставрації і консервації фондів. Це обладнання для декислотизації документів, дезокамери,

ламінатори, обладнання для оправлення літератури та ін. У перспективі – впровадження в практику новітніх технологій зберігання, консервації фондів, у т.ч. системи масового інкапсулювання, обробки документів з метою підвищення їх біостійкості.

Згідно з Національною програмою збереження бібліотечних і архівних фондів на 2000-2005 рр. передбачається створення на базі бібліотеки міжвідомчого Центру мікрографії та консервації документів, але це стане реальністю у разі розв'язання головної, фінансової проблеми. Організацію Центру планується провести із максимальним урахуванням досвіду роботи Центру консервації і реставрації НБУВ, аналогічних підрозділів в інших вітчизняних та зарубіжних бібліотеках; шляхом активізації діяльності ХДНБ у межах міжнародної програми "Збереження і консервація".

Страховий фонд створюється у ХДНБ з метою виключення з процесу обслуговування користувачів оригіналів документів особливого історико-культурного значення, захисту пам'яток друку і писемності, документів, що користуються підвищеним попитом, а також групи документів, фізичний стан яких є незадовільним. Страховий фонд (СФ) як дублюючий фонд на мікроносіях забезпечує збереження інформації, яку містять названі документи бібліотечного фонду ХДНБ, у повному обсязі. СФ поділяється на пасивну (основна та резервні копії; не використовуються читачами; зберігаються у відділі друку та страхового фонду) і активну частини (експлуатаційна копія).

У 1990-і рр. відділом рідкісних видань і рукописів ХДНБ було розроблено програму переведення на мікроносії пам'яток писемності та друку (усього – 8 тис. прим.), де вказані групи документів і послідовність роботи з ними. На сьогодні затверджено мікрокопіювання колекції рукописних книг та архівних документів (І група). На черзі українські

першодруки (2 група), автографи видатних діячів науки та культури, історичних діячів (3 група), книги з особистих зібрань видатного історико-культурного значення (4 група), інкунабули і палеотипи (5 група), харківські першодруки (6 група). Триває мікрофільмування газетного фонду ХДНБ (газети XVIII-XX ст.), частина якого – у складі ФРВР.

Планується включення локального страхового фонду ХДНБ до Державного страхового фонду України. У перспективі серед робіт, які виконуватиме Центр мікрогрфії та консервації документів, буде й виготовлення мікрокопій на замовлення бібліотек та приватних осіб. "Перспективами розвитку ХДНБ на період до 2005 р." передбачається створення в основній читацькій зоні фонду мікрокопій документів, які територіально від неї віддалені.

Серед пропозицій міжнародної наукової конференції "Львівському Апостолу – 425" (НБУВ, 1999 р.) є такі: "... провідним бібліотекам у кооперації підготувати копії найпріоритетніших стародруків і виставити їх не тільки на CD-ROM, а й на DVD-дисках" [8]. У НБУВ вже з кінця 1990-х рр. розпочато роботу зі створення електронних копій вітчизняних першодруків (починаючи з Львівського Апостолу 1574 г., копію якого було отримано шляхом сканування оригіналу та оцифрування інформації), а також найрідкісніших стародруків, які збереглися в світі у 1-3 примірниках (E-mail: rara @ csl. freenet. kiev. ua) [9].

Електронна копія значною мірою забезпечує віртуальний доступ до конкретного документа, і це у більшості випадків знімає потребу користуватися (дослідникам, читачам) його оригіналом. Однак завдання книгознавчих та археографічних досліджень, необхідність уточнень щодо атрибуції пам'ятки потребують роботи саме з оригіналом: в копії не відтворюються найважливіші характеристики його матеріальної форми, у т.ч. особливості паперу (пергаміну

тощо), філіграні. До того ж розширення електронного копіювання бібліотечних раритетів викликає серйозні сумніви у фахівців. Наприклад, у НБУВ вважають, що менш шкідливим є метод оцифрування шляхом фотокопіювання цифровою камерою: "Щоб звести до мінімуму ризик відносно оригіналу, краще оцифровувати його фотокопію"[10] .

Бібліотека Конгресу (США) вважає своїм пріоритетним завданням "наведення електронних копій найважливіших оригіналів документів з історії й культури країни"[11], однак, на WWW-серверах бібліотек Заходу (у т.ч. і Бібліотеки Конгресу) повністю відображено лише окремі документи; переважує фрагментарне копіювання раритетних пам'яток (титули, ілюстрації, аркуші з маргіналіями видатних осіб тощо).

У ХДНБ також реалізується програма "Електронна знакова копія документа ФРВР". Враховуючи шкідливість сканування оригіналів, співпрацівники відділу автоматизації створюють електронні копії страхових мікрокопій найрідкісніших пам'яток. Це вже новий етап у діяльності бібліотеки на шляхах забезпечення збереження та оптимізації режиму використання колекцій рідкісних видань і рукописів.

---

1. Ковальчук Г. Збереження книжкових пам'яток / Г.Ковальчук // Наук. пр. НБУВ. – К., 2001. – Вип.7. – С.44. Див. також: Положение о книжных памятниках Российской Федерации. – М., 1999; Культура России (2001-2005). Федеральная целевая программа // Библиотековедение. – 2001. – № 1. – С.8-12.

2. Основные правила хранения и использования

библиотечных фондов, разработанные ИФЛА / Сост. и ред. Э.П.Эдкок при участии М.-Т.Варламоф, В.Кремп. – М., 1999.

3. Подгорная Н.И. Влияние ксерокопирования на бумагу документа /Н.И.Подгорная, С.А.Добрусина, Е.С.Чернина //Теория и практика сохранения памятников культуры: Сб. науч. тр. /РНБ. – СПб., 2000. – Вып. 20. – С.29-36.

4. Див.: Довганюк В.Б., Кушнір О.П. Забезпечення оптимального мікроклімату в музеях, архівах та бібліотеках /В.Б.Довганюк, О.П.Кушнір //Укр. архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. – К., 1997. – С.238.

5. Див.: Сохранение библиотечных и архивных материалов (руководство) /Под ред. Ш.Огден. Науч. ред. рус. изд. д-р биол. наук Ю.П.Нюкша. – СПб., 1998; Реставраційні та палітурні роботи у бібліотеках: Метод. поради / Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г.Короленка; Уклад.: М.М.Задорожнюк та ін. – Х., 2003.

6. Детальніше див.: Незнамова Л.П. Досвід роботи Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Короленка із забезпечення зберігання і доступності рідкісних видань /Л.П.Незнамова //Бібл. планета. – 2001. – № 2. – Дод. – С.6-7.

7. Див.: Перминова О.И. Сохранность и консервация документов: проблемы кадров /О.И.Перминова //Библиотековедение. – 2001. – № 3. – С.22-25.

8. Солонська Н. Міжнародна наукова конференція “Львівському Апостолу – 425” /Н.Солонська, Г.Ковальчук, О.Баркова // Бібл. вісн. – 1999. – № 4. – С.50.

9. Баркова О. Перший досвід оцифровування раритетів у НБУВ /О.Баркова // Наук. пр. НБУВ. – К., 2000. – Вип.5. – С.337-345. Див. також прим. 1.

10. Ковальчук Г. Збереження книжкових пам’яток . – С.47.

11. Павлуша І. Рукописи і стародруки на WWW-

серверах національних бібліотек /І.Павлуша //Наук. пр. НБУВ. – К., 1998. – Вип.1. – С.332-336.

О.В.Гайворонская

ОРГАНИЗАЦИЯ, СОХРАННОСТЬ И ДОСТУПНОСТЬ ФОНДА РЕДКИХ КНИГ ЛУГАНСКОЙ ОУНБ им. А.М.ГОРЬКОГО

Луганская областная универсальная библиотека им. А.М.Горького основана в конце XIX века. Созданная как бесплатная земская народная библиотека-читальня, она со временем становится общественной городской, а затем уездной, окружной, центральной городской библиотекой. С 1938 года она функционирует как областная библиотека.

В годы немецко-фашистской оккупации библиотека была ограблена, уничтожены ее книжные фонды.

Возобновила свою деятельность библиотека в 1943 году после освобождения Луганска. Фонд формировался на основе поступлений из Госфонда СССР и фондов других библиотек. За несколько послевоенных лет функции библиотеки были полностью восстановлены, заново сформированы её книжные фонды.

До 1991 года редкие и ценные издания были рассеяны по всем отделам библиотеки, отражены только в генеральном алфавитном каталоге. Возросшая потребность в литературе довоенной поры частично удовлетворялась благодаря активизации работы с редкой книгой, а в конце 1991 года был создан сектор редких книг. Самые разнообразные категории читателей стали пользователями книжного фонда этого сектора.

К началу 2003 года этот фонд насчитывал свыше 5 тысяч единиц хранения, собранных из разных источников (на книгах штампы многих библиотек).

Хронологические границы для нашего региона далеки от общепринятых. Общие хронологические рамки – вторая половина XVIII-XX вв. В связи с тем что дореволюционный и довоенный фонды были полностью уничтожены во время войны, других ограничений в комплектовании фонда редких книг нет. В фонд включаются все имеющиеся в библиотеке издания до 1940 года, остальные комплектуются выборочно.

Среди ценных и редких произведений печати – книги,

периодические издания и альбомы репродукций, широко представляющие деятельность киевских, московских, петербургских, отечественных провинциальных, а также зарубежных издательств.

В фонде имеются книги, напечатанные гражданским шрифтом; издания, вышедшие или сохранившиеся в небольшом количестве экземпляров и представляющие исторический и культурный интерес, в т.ч. ряд памятников российской печати XVIII – начала XIX в.

Здесь же собраны прижизненные издания произведений И.А.Бунина, В.В.Вересаева, Н.В.Гоголя, И.А.Гончарова, И.Ф.Горбунова, Д.В.Григоровича, Г.П.Данилевского, Н.Н.Каразина и др.

Украшением фонда является шевченковский "Кобзарь" в русском переводе (М., 1911). На титульном листе четким почерком чернилами сделана теперь уже выцветшая надпись: "От переводчика И.А.Белоусова. 17.XII.1918. Москва". Ранее эта книга хранилась поочередно в двух библиотеках столицы бывшего СССР, о чем свидетельствуют печати. Иван Алексеевич Белоусов родился в 1863 г. в московском районе Зарядье, в семье портного. Любил литературу, писал стихи, много печатался, издал 66 книг. Москвич И.А.Белоусов бывал в Украине, до самозабвения любил стихи Т.Г.Шевченко. С 1887 года "Кобзарь" в переводе Ивана Белоусова выдержал восемь изданий.

Владельческие надписи, библиотечные штампы или какие-либо пометки на страницах книги нередко "рассказывают" её историю, дают сведения о её хозяине.

В правом верхнем углу форзаца фиолетовыми чернилами факсимильно воспроизведена подпись владельца книги: "Демьян Бедный". А книга эта "Западная цивилизация с экономической точки зрения" В.Кеннингема – издание 1903 года. Несомненно, мы располагаем экземпляром из

знаменитой библиотеки поэта Демьяна Бедного (1883-1945), библиотеки, которая считалась и считается первой по величине и наличию в ней редкостей среди библиофильских собраний послереволюционного времени. В этом убеждает и художественно выполненный штамп: "ГЛМ" – Государственный литературный музей. Дело в том, что в конце 1930-х годов всю свою библиотеку поэт передал именно этому музею.

Заслуживают внимания издания, замечательные по художественному оформлению и полиграфическому исполнению. Таковы "Потерянный рай" Джона Мильтона и "Фауст" И.В.Гете, напечатанные в типографии А.Ф.Маркса в 1895 и 1899 годах. Как известно, эти издания относятся к числу полиграфических шедевров XIX века.

В фонд включены журналы, сыгравшие выдающуюся роль в развитии отечественной и зарубежной культуры и науки. К особо редким изданиям относятся "Ежемесячные сочинения к пользе и увеселению служащих" (СПб., 1755. – июль-дек.).

В связи с особенностями исторического развития восточной Украины и потерей довоенного фонда в секторе нет книг на украинском языке, вышедших в указанных хронологических пределах.

Хотелось бы иметь первые и редкие издания нашего региона, но, увы, нет у нас и владельцев ценных личных библиотек, желающих безвозмездно передавать свои сокровища.

Остается надеяться, прежде всего, на помощь крупных библиотек страны, располагающих значительными обменными и дублетными фондами. Уже достигнута договоренность с ХГНБ им. В.Г.Короленко, ожидаем поддержки и со стороны других библиотек в решении важной для нас задачи докомплектования фонда редких

изданий ЛОУБ "музейными экспонатами" довоенной украинской печати и нашего края.

Практически сразу после открытия сектора стало ясно, что интенсивное использование редкой и ценной литературы отрицательно сказывается на её сохранности. Одним из направлений деятельности сектора по сохранности коллекций редких и ценных книг стало обеспечение условий хранения. Так, например, во избежание попадания прямых солнечных лучей на издания, стеллажи установлены перпендикулярно по отношению к окнам, которые, в свою очередь, снабжены жалюзи. Помещение, где хранится этот фонд, оборудовано металлическими стеллажами, так как дерево более подвержено заражению грибком и плесенью. Помещение изолировано и обеспечено средствами пожаротушения. К сожалению, пока что нет возможности ввести режим обеспечения сохранности книг, отвечающий нормам. Значительны колебания температуры и влажности в связи с отсутствием кондиционеров.

Регулярно проводится санитарно-техническая обработка фонда. Постоянно ведутся переплетные работы в городской переплетной мастерской, а мелкий ремонт осуществляется силами коллектива. Тем не менее, отмечается накопление ветхих и поврежденных документов. Даже при соблюдении всех норм хранения многие книги нуждаются в реставрации. Для этого необходимы соответствующие специалисты, материально-техническая база. Между тем, около 800 книг поступило в сектор из ведомственных библиотек областного центра, где они хранились в неприспособленном помещении, и теперь их состояние едва ли можно оценивать как удовлетворительное.

Библиотеке необходимо также оборудование для микрофильмирования. Сделать это направление ведущим в сохранности фондов не только рукописных и старопечатных,

но и всех книг, которые не имеют переизданий, на наш взгляд, – задача общегосударственного масштаба.

Своеобразной охранной грамотой фондов являются и опубликованные научные описания (в виде каталогов, путеводителей, статей) коллекций; к тому же они становятся более доступными.

В процессе создания традиционных карточных каталогов и картотек библиографическое описание источников осуществлялось согласно ГОСТам. Поэтому после получения инструкции о порядке отбора редких и ценных изданий для Государственного реестра национального культурного достояния возникла необходимость в дополнениях к имеющимся описаниям.

В создании регионального реестра (сводного каталога) редких и ценных изданий принимают участие библиотеки всех университетов области. Еще не представлены данные из библиотек Тепловозостроительного и Станкостроительного заводов и Дома Технической информации.

Для некоторых библиотек, имеющих в своих фондах немалое количество редких и ценных изданий, проблематично найти время и работника для сбора дополнительной информации, которая должна быть направлена в главную библиотеку области. Возможно, эти проблемы можно решить на государственном уровне, иначе пройдет ещё не одно десятилетие, пока будет создан региональный электронный каталог редких и ценных изданий. В сводном каталоге будут отражены фонды библиотек города, в т.ч. книги, которые сохранились в малом количестве экземпляров и представляют ценность своим содержанием или оформлением.

При проведении подготовительных работ к отбору изданий для Госудаственного реестра возникает немало вопросов, решить которые мы не можем без постоянной

методической помощи крупнейших библиотек – главных организаторов этой работы.

Много проблем связано с сохранением, приобретением и раскрытием редких и ценных изданий региона. При современном экономическом положении в Украине вряд ли в ближайшее время появятся у государства средства для этого, а книги ждать не могут. Необходимо материально укрепить соответствующее подразделение фондодержателя, создать необходимые условия хранения, закупить современное оборудование для надлежащего хранения фондов и обслуживания читателей, в том числе для изготовления копий, автоматизированного контроля за выносом изданий из библиотеки. Нужна юридическая защита подобных фондов, а она, к сожалению, практически отсутствует. При всех наших проблемах и трудностях мы стараемся развивать деятельность по формированию фонда редких и ценных изданий и обеспечению его сохранности и доступности, что-то предпринимать собственными силами и средствами, по возможности спасать и сохранять книги.

Л.В.Лисенко

СТВОРЕННЯ ПАСПОРТНОЇ СИСТЕМИ НА ІСТОРИЧНІ КНИЖКОВІ КОЛЕКЦІЙНІ ФОНДИ

Останнім часом державна політика і діяльність науковців в сфері бібліотекознавства, книгознавства та ряду історичних галузей спрямовані передусім на виявлення,

реєстрацію, облік різноманітних за складом і характером цінних книгозбірень. Таку роботу проведено науковцями Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського, де зосереджено зібрання, які історично сформовані протягом XVIII-XX ст. та штучно створені за певною колекційною ознакою масивів документів з 1918 року. Фондовласниками таких історико-культурних фондів були як окремі визначні діячі (державні службовці України, Росії, Польщі та інших країн, історики, письменники та друкарі, фахівці різних сфер людської діяльності), так і сім'ї чи роди, що формували бібліотеку. Серед фондоутворювачів також слід виділити установи та організації, поміж яких основна роль у формуванні історичних книгозбірень належала світським та духовним навчальним закладам XIX - поч. XX ст.: гімназіям, школам, колегіям, інститутам, університетам, академіям, семінаріям, а також монастирям. Представлена сукупність історико-культурних фондів є цінним та невимірним за обсягом знань джерелознавчим матеріалом, що потребує вивчення та введення до наукового обігу, згідно з невідкладними завданнями, що стоять перед бібліотеками [1].

Державна політика спрямовує свою діяльність на створення відповідної законодавчої бази [2] для складання реєстру національної спадщини на загальнонаціональному рівні. Науковці, своєю чергою, цілеспрямовано проводять роботу з виявлення та реконструкції кола тих колекційних книжкових фондів, що підлягатимуть реєстрації на загальнодержавному рівні, та збиранню вичерпних відомостей про них. Така інформація зосереджується в науково-довідковому апараті на історичні книжкові колекції, точніше, в системі друкованих та електронних каталогів і картотек, покажчиках, довідниках та путівниках по колекційних фондах, в системі облікової документації (паспорти на колекції та зібрання, різного роду наукові

описи) тощо.

Це повідомлення присвячується характеристиці паспортної системи на колекційні фонди загалом та виділенню основних її типів як необхідних облікових документів, що є цінним елементом науково-довідкового апарату бібліотеки.

Отже, ми маємо на меті дати визначення таким основним для даного питання поняттям як "паспорт", "паспортна система", "паспортизація". Так, бібліотекознавча категорія ***"паспорт"*** являє собою базовий обліковий документ на об'єкт дослідження (колекцію / зібрання / бібліотеку), що виник в результаті вивчення певного колекційного фонду та встановлює обов'язковий ряд інформаційних полів, для розкриття їх змісту, серед яких основними є заголовок, історія створення та походження. Робота зі створення паспорта є найвідповідальнішою та найскладнішою, від якої залежить якість науково-довідкового апарату, а також введення колекційних фондів до наукового обігу як цінного джерелознавчого матеріалу.

Своєю чергою, ***паспортна система*** – це сукупність паспортів на історико-культурний фонд, що створюється з метою максимально повної його ідентифікації. Створення паспортної системи на ретроспективні колекційні фонди надасть можливість на початковому етапі отримати повноцінну інформацію про них.

Паспортизація – це процес виявлення основних інформаційних даних визначеного колекційного фонду, з метою їх відображення в паспорті [3]. Паспортизації підлягають усі наявні реконструйовані колекційні фонди (колекції / зібрання / бібліотеки), а її проведення дозволить вирішити питання введення їх до наукового обігу.

Аналізуючи спеціальну літературу з питань паспортизації цілісних документальних комплексів, перш за

все слід звернутися до досягнень та специфіки опису окремих груп архівних документів. Адже в теорії архівознавства (а згодом і на практиці) виник прообраз сучасної паспортизації в бібліотекознавстві, тобто *архівне описування*, що створює основу для науково-технічного опрацювання архівних документів, їх обліку та зберігання, і починає організацію НДА архіву. Термінологічно встановлено, що ***архівне описування*** є процесом відбору репрезентативних інформаційних характеристик об’єкту описування для його адекватного відтворення в описовій статті (моделі) з метою ідентифікації архівного матеріалу, виявлення змісту документів і документних систем, що їх утворили [4] .

Архівісти зазначають, що основним елементом описування певних сформованих груп документів архіву є *описова стаття*, завдання якої полягає в максимально повному відображенні характеру та змісту архівного фонду відповідно до його походження. Такий принцип побудови описової статті є основоположним для ряду путівників по архівних фондах [5].

Створення описової статті в архівознавстві є результатом аналізу, співставлення та узагальнення документальної інформації, що становить зміст об’єкту описування (ним може бути окремий документ, група документів або справ, декілька архівних фондів, архівосховище в цілому). Структура такої статті згідно з Загальним міжнародним стандартом архівного описування [6] складається з шести інформаційних зон:

1. Ідентифікація даних, що включає найважливішу інформацію для ідентифікації одиниці описування (довідкові коди, заголовок, дати створення матеріалів, рівень описування, обсяг).

2. Контекст містить інформацію про походження і зберігання одиниці описування (назву фондоутворювача, його історію, крайні дати накопичення матеріалів, історію зберігання, основне джерело комплектування).
3. Зміст та структура – інформація про тему і систему організації матеріалу (анотація, оцінка інформації, її систематизація).
4. Умови доступу та використання – інформація про можливості використання об’єкту описування (правовий статус матеріалів, умови доступу та копіювання, мова матеріалів, фізичний стан документів).
5. Інформація про споріднені матеріали містить відомості про документи, які мають суттєве відношення щодо об’єкту описування (місцезнаходження оригіналів, наявність копій, записи про наявність публікацій з використанням даного матеріалу).
6. Зона приміток – це інформація, яка не може бути представлена в жодній з інших зон [7].

Так, в археографічній передмові до Путівника [8] по Центральному державному історичному архіву України (м. Львів) представлено специфіку створення описової статті, основними елементами якої визнано назву фонду; дати існування фондоутворювача; обсяг фонду; крайні дати документів; наявність описів; мову документів; історичну довідку про фондоутворювача; анотацію до фонду.

Вже в 90-х роках XX ст. питання паспортизації історико-культурних фондів ставилося в галузі бібліотекознавства як в Україні, так і в Росії. Зокрема, російськими книгознавцями порушувалося питання реєстрації та створення системи обліку книжкових пам'ятників. Перша спроба розкрити книжкові фонди Росії стала можливою завдяки виходу покажчика "Фонды редких и ценных изданий (книжных памятников) в библиотеках РСФСР" [9]. В ньому зібрано інформацію про історію фондів, їх кількісний, видовий, мовний склад, представлено хронологічні відомості, перелік груп рідкісних та цінних видань, охарактеризовані джерела комплектування, вказано облікову документацію, форми бібліотечного та інформаційного обслуговування, видання має довідковий апарат і список основної літератури про фонди [10].

В 1997 році вченими Російської державної бібліотеки (далі РДБ) підготовлено методичні рекомендації "Книговедческое аннотирование и систематизация книжных памятников" [11] з питань створення спеціалізованих фондів книжкових пам'яток, забезпечення їх збереження та раціонального доступу до них. Так, наприклад, проілюстровано книгознавче розкриття фонду книжкових пам'яток у вигляді *короткої характеристики колекцій* відділу рідкісних книг РДБ, що містить такі елементи: назву колекції, тематику, рік заснування, каталоги, кількість томів, кількість щорічних надходжень, особливі екземпляри, коротку бібліографію [12]. Також представлено *паспорт спеціалізованого основного фонду* рідкісних та цінних видань (книжкових пам'яток) РДБ, що включає такі інформаційні пункти: 1) призначення фонду, 2) дата утворення, 3) обсяг фонду, 4) розміщення фонду, 5) склад фонду, 6) структура фонду, що своєю чергою містить підпункти: а) наявність підфондів, б) розділи підфондів, в) групи документів,

г) спосіб розстановки, д) форми шифру [13].

На проведеному в РДБ науково-практичному семінарі “Проблеми створення єдиного фонду книжкових пам’яток Росії” [14] обговорювалось питання колекцій як книжкових пам’яток, їх непорушність та облік, що свідчить про актуальність і значущість вирішення проблеми створення облікової документації на колекційні фонди.

Аналізуючи результати діяльності українських науковців, слід зазначити, що відповідно до проведеної загальнодержавної Програми “Книжкова спадщина України: створення бібліографічного та археографічного реєстру і системи збереження і загальнодоступності” зафіксовано спроби створення паспортів [15] на історико-культурні книгозбірні.

На особливу увагу заслуговує теоретично розроблена “універсальна модель” на історико-культурні фонди, яку представлено у брошурі Л.В.Мухи “Бібліотечні книжкові колекції та зібрання: походження, історія, реконструкція [16]. Ця модель передбачає заповнення декількох інформаційних зон і складається зі сфер ідентифікації фонду; складу за родовидовими ознаками одиниць зберігання; змісту фонду за предметно-тематичними ознаками одиниць зберігання; історії фонду та його частини у ретроспекції і їх сучасний стан; адміністративної інформації про долю фонду. На основі цієї моделі розроблено “Паспорт на бібліотечне зібрання та колекцію для державного реєстру національної історико-культурної спадщини” [17]. Слід згадати про його різноманітність і всебічність охоплення сфер та ідентифікаційних зон, які дають цілісне уявлення щодо конкретної досліджуваної книжкової колекції (зібрання, де поєднуються бібліотекознавчі, книгознавчі, історичні та археографічні знання). Використання “Паспорта...” дасть можливість якомога повніше зрозуміти епоху, коли

формувалася книгозбірня, першопричини її створення та подальшу долю.

Важливо також зауважити, що при практичному використання названої моделі виникло питання про доцільність заповнення усіх інформаційних зон і полів "Паспорта..." для державної реєстрації і кінцеву мету цього, а також про цільове призначення обліку історико-культурних фондів (для кого і для чого він здійснюється).

В результаті перших спроб опису бібліотечних ретроспективних книжкових колекційних фондів природно виникли три типи паспортів: реєстраційний, інформаційний та службовий. Отже, маємо на меті охарактеризувати вище згадувані паспорти, вказуючи на цільове призначення та зазначаючи їх відмінні риси.

Виконання Програми "Книжкова спадщина України: створення бібліографічного та археографічного реєстру і системи збереження і загальнодоступності" стало передумовою для створення ***реєстраційного паспорта*** (або облікового), який передбачає передусім фіксацію та реєстрацію бібліотечних зібрань/колекцій на загальнодержавному рівні. Запропонований співробітниками НБУВ, такий тип паспорта виступає в ролі базового облікового документа на колекційний фонд і є частиною науково-довідкового апарату. Основними інформаційними полями паспорта для обліку на державному рівні рекомендується вважати такі:
- заголовок книгозбірні,
- кількісна характеристика колекційного фонду,
- інформація про сучасне місце зберігання,
- видова та типова характеристика,
- цінність колекційного фонду,
- історична довідка про фондоутворювача (особу, родину, що збирали колекційний фонд, або історію установи чи

організації, де він формувався),
- бібліографічні дані.

Перераховані поля, з наукового погляду, дадуть чітку та лаконічну інформацію про зареєстровану колекцію. Такий тип паспорта є базовим для інших існуючих ідентичних документів паспортної системи і виконує перш за все охоронно-облікову функцію.

Інформаційний (оглядово-інформаційний/загально-доступний) – це такий науковий обліковий документ бібліотеки, за інформаційними полями якого здійснюється групування матеріалу у довідники та путівники по колекційних фондах бібліотеки. На відміну від реєстраційного, в цьому паспорті представлена інформація, котра з максимальною повнотою розкриває інформаційні зони зібрання/колекції. Передбачається, що такий тип буде різносторонньо характеризувати умови створення, розвиток та передачу книгозбірні однієї особи у власність іншій. Основні ідентифікуючі поля реєстраційного паспорта доповнюються відомостями про альтернативні назви колекційної книгозбірні, поле кількісної характеристики розширюється інформацією про основні етапи надходження частин книгозбірні і зазначається кількість у одиницях зберігання, назвах, конволютах тощо, поле фондоутворювача представляється не тільки відомостями про конкретного збирача колекційного фонду, а частково висвітлюються історичні події тих часів, коли жив власник книгозбірні, детальніше характеризується родовидовий склад колекційного зібрання та місце зберігання. Тобто такий "Паспорт..." використовується з максимальною повнотою, за виключенням службових інформаційних зон, що є основоположними для наступного типу паспорта – службового.

Оглядово-інформаційний паспорт розрахований на

використання фахівцями архівно-бібліотечної справи, істориками, а адресований також широким колам дослідників, що цікавляться вітчизняною та зарубіжною історією

Так, ***службовий*** (робочий) паспорт – вміщує інформаційні дані науково-практичного характеру, здійснює облік будь-якого історико-культурного фонду з метою використання відомостей про нього у службових цілях спеціалістами, дослідниками, які займаються вивченням, обліком та реєстрацією ретроспективних книгозбірень. Поряд з відомостями робочого характеру може містити також і конфіденційну інформацію.

Отже актуальність питання щодо створення паспортної системи на колекційні книжкові та рукописні фонди підтверджується рядом публікацій українських та російських науковців. Це питання є нагальним для вирішення як на внутрішньобібліотечному, так і загальнодержавному рівнях у межах Програми Державного реєстру національного культурного надбання України.

Створення відповідних типів паспортів дозволить з максимальною повнотою розкрити історико-культурні фонди та ввести до наукового обігу цінний джерелознавчий матеріал. Запропонована паспортна система є обов'язковою та базовою для максимально-повного якісного представлення науково-довідкового апарату на історичні книгозбірні, але не вичерпною. В роботі з колекційними фондами, можливо, виникнуть нові типи паспортів, які задовольнять інформаційні запити інших груп користувачів документальної книжкової спадщини України.

---

1. Муха Л.В. Бібліотечні книжкові колекції та зібрання: походження, історія, реконструкція /Л.В.Муха. – К.: НБУВ, 1997. – С.17.

2. Положення про Державний реєстр національного культурного надбання: Затведжено Постановою Кабінету Міністрів України № 466 від 12.08.92 // Законодавство – бібліотекам України: Вип. 1. Загальні засади діяльності бібліотек. – К., 2000. – С.143-144; Постанова Про затвердження Програми збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000-2005 роки // ВВР. – 2000. – № 8. – С. 58-59.

3. Муха Л.В. Бібліотечні книжкові колекції та зібрання: походження, історія, реконструкція /Л.В.Муха. – К.: НБУВ, 1997. – С.25.

4. Селіверстова К.Т. Архівне описування та обліково-пошукові засоби архівів /К.Т.Селіверстова // Архівознавство: Підруч. для студ. навч. закладів України. – К., 1998. – С. 178.

5. Центральний державний історичний архів України, м. Львів: Путівник. – Львів; К., 2001; Центральний державний архів громадських об'єднань України: Путівник. – К., 2001.

6. Загальний міжнародний стандарт архівного описування ISAD (G): Схвалено комітетом з дескриптивних стандартів, Стокгольм, Швеція, 19-22 вересня 1999 р. /Г.В.Папакін (перекладач та укр. версія); Державний комітет архівів України; Український НДІ архівної справи та документознавства. – 2-е вид. – К., 2001.

7. Селіверстова К.Т. Архівне описування та обліково-пошукові засоби архівів /К.Т.Селіверстова // Архівознавство: Підруч. для студ. навч. закладів України. – К., 1998. – С.185.

8. Центральний державний історичний архів України, м. Львів: Путівник. – Львів; К., 2001 . – С. 16-18.

9. Фонды редких и ценных изданий (книжных памят-

ников) в библиотеках РСФСР: Указатель /Под ред. Е.И.Яцунок. – М., 1990 .

10. Яцунок Е.И. Проблемы создания единого фонда книжных памятников страны /Е.И.Яцунок // Книга. Исследования и материалы. Сб. 64 . – М.: Кн. палата, 1992 . – С.37-42.

11. Книговедческое аннотирование и систематизация книжных памятников: Метод. рекомендации / Сост.: Л.И.Бердников, С.С.Шикова, И.М.Полонская, И.Ю.Фоменко, Е.И.Яцунок. – М.: Российская государственная библиотека; Научно-исслед. отдел редких книг (Музей книги), 1997 .

12. Там само. – С. 56.

13. Там само. – С. 60.

14. Ковальчук Г. Проблеми створення єдиного фонду книжкових пам'яток Росії/Г.Ковальчук // Вісник Кн. палати. – 2000 . – № 4. – С. 17-18.

15. Паспорт-характеристика колекції, особової бібліотеки, книжкового зібрання: Додаток 1 // Організація роботи бібліотеки науково-дослідної установи Національної Академії України: Зб. док. і матеріалів: Вип. 3 /Уклад.: Н.І.Смаглова, Г.І.Солоїденко. – К.: НБУВ, 2000 . – С. 62-63.

16. Муха Л.В. Бібліотечні книжкові колекції та зібрання: походження, історія, реконструкція /Л.В.Муха. – К.: НБУВ, 1997. – 52 с.

17. Там само . – С. 49-51.

Ю.Е. Петрухно

МУЗЕЙ КНИГИ И ИСТОРИИ БИБЛИОТЕКИ ХНАДУ

Харьковский национальный автодорожный университет (ХНАДУ) давно и заслуженно пользуется славой одного из известнейших технических вузов страны. Это первый автодорожный институт, основанный в советскую эпоху. В 1934 г. в этом учебном заведении была создана библиотека с одним небольшим читальным залом. Шли годы, библиотека росла: создавались новые отделы, увеличивались фонды. В настоящее время научно-техническая библиотека ХНАДУ – это целый библиотечный город с разветвленной системой обслуживания читателей. Кроме множества отделов в основном корпусе вуза, имеются еще 4 факультетских абонемента: два – в студенческих общежитиях, один – на механическом факультете и один – на факультете управления и бизнеса.

В 1999 году в день 65-летия библиотеки здесь был открыт Музей книги и истории библиотеки, идея создания которого возникла у директора библиотеки Л.И.Пятак еще за 20 лет до этого памятного события. Нелегким и долгим оказался путь к воплощению этой идеи: не было помещения, не было надежных помощников, которые в то время справились бы с этой непростой задачей.

В течение многих лет фондовые редкие издания хранились в различных отделах библиотеки, пока не были собраны в единый фонд, который стал основой будущего музея. А чтобы освободить место для этого фонда, пришлось передислоцировать десятки тысяч журналов, передвинуть монолитные стеллажи.

Фонд формировавшегося музея пополнялся редкими и

ценными книгами – подарками от сотрудников библиотеки и профессорско-преподавательского состава института. Раритетные издания попали в музейный фонд из книжных магазинов и частных коллекций. Книги высокого полиграфического уровня, ставшие одной из составных частей музейного фонда, были получены от читателей вместо утерянных изданий.

Существенным пополнением фонда библиотеки стали ценные иллюстрированные издания (в т.ч. книги по искусству), ценные серийные издания, книги – шедевры полиграфического искусства, выпущенные в нашей стране и за рубежом, миниатюрные издания.

Кроме того, музею были подарены коллекции книг бывших ректоров ХАДИ А.К.Бируля, И.М.Грушко, Б.В.Решетникова. Так, В.А.Голеско, дочь бывшего ректора А.К.Бируля, преподнесла только что созданному музею не только труды своего отца, но и редкие книги из его личной библиотеки. Сын А.И.Пилина, выпускника 1941 года, подарил ценные книги по профилю вуза из библиотеки своего отца. Директор библиотеки ХНАДУ Л. И. Пятак подарила музею много ценных книг, а также сборники своих стихов. Периодически пополняется коллекция книг с автографами авторов - преподавателей и выпускников университета.

Было собрано необходимое для открытия музея количество единиц хранения (5 тыс. экз.), были приглашены специалисты ведущих кафедр ХНАДУ, которые дали высокую оценку научно-познавательному потенциалу этого фонда.

17 сентября 1999 года состоялось торжественное открытие музея. Председатель Харьковского отделения Союза писателей Украины И.М.Перепеляк перерезал красную ленточку, ознаменовав этим открытие новой страницы в истории библиотеки Харьковского национального автодо-

рожного университета. Л. И. Пятак рассказала об уникальных изданиях, отныне хранящихся в музее и представленных на выставке “Що за диво ці книжки!”. Была также оформлена выставка “З цих книжок почалася наша бібліотека”.

В настоящее время в музее боле 8 000 редких и ценных изданий, в т. ч. 12 коллекций книг из личных библиотек ученых. Имеется также 1,3 тыс. сопутствующих экспонатов, включая ок. 1 тыс. документов фотоархива.

Если оценивать собранные фонды по шкале артефактной ценности документа, разработанной Н.Н.Кушнаренко, то большинство книг можно оценить на 11-15 баллов (ценный документ), многие экспонаты – на 16-20 баллов (уникальный документ).

Музей книги и истории библиотеки является уникальным подразделением НТБ: он совмещает принципы работы абонемента и читального зала, т.е. одни книги можно брать на дом, а с другими – работать только в музее, где созданы все условия для плодотворной работы. В настоящеее время в музее зарегистрировано более 100 постоянных читателей–пользователей.

Студенты автомобильного факультета часто спрашивают в музее книги Бодри де Сонье “Зажигание взрывных моторов” и “Искусство пользоваться автомобилем”. Обе они изданы в 1918 году, но до сих пор не утратили своей актуальности. Также большой популярностью пользуются такие книги, как Дубелир Г.Д. “Грунтовые дороги, их постройка и уход за ними” (1921); “Обыкновенные дороги. Устройство и ремонт шоссейных, мощеных и грунтовых дорог” (1905); Покровский Г.И. “Основы физических явлений” (1925); ”Программа и наставления для наблюдения и собирания коллекций по геологии, почвоведению, метеорологии, ботанике и зоологии“ (1913); сочинение профессора Николаи “Расчет к курсу мостов” (1904; на

правах рукописи) и др.

Большой научный интерес представляет собой энциклопедический 15-томный справочник "Машиностроение". Его первый том был издан в 1947, а последний – в 1952 году. До сих пор нет другого такого издания, которое могло бы соперничать с этим справочником по широте охвата информации в области машиностроения.

Среди редких изданий из фонда музея следует назвать Учебник логики (авт. Г.И.Челпанов, 1918 г.), который "Ученым комитетом Министерства народного просвещения удостоин малой Премии Императора Петра Великого"; книгу, подаренную музею читателем "Душевная жизнь детей: Очерки по педагогической психологии". Эта книга была издана в 1910 году, а на ее титульном листе стоит штамп, свидетельствующий, о том, что раньше она принадлежала библиотеке 2-й Харьковской женской гимназии.

В числе книг XIX века, хранящихся в музее, почетное место занимают издания, подаренные директором библиотеки ХНАДУ Л.И.Пятак: "Кобзарь" Т.Шевченко (1876); "Наш век. Обзор важнейших явлений в области истории, науки и промышленности последнего столетия". (Сост. Отто фон Лекснер, 1884); "Энциклопедический словарь" (Под ред. проф. И.Е.Андриевского ,1890) и др.

В музее ведутся следующие каталоги:

- алфавитный каталог книжных коллекций (по именам дарителей); картотека дарителей книг;
- алфавитный каталог серий ("Всемирная литература", "ЖЗЛ" и т.п.);
- каталог особо редких изданий;
- систематический каталог книг на иностранном языке;
- систематический каталог книг по искусству;
- алфавитный и систематический каталоги художественной литературы.

Большинство из этих каталогов имеют электронные аналоги. А к осени 2003 года будет полностью закончена компьютеризация системы каталогов музейного фонда.

В Музее книги и истории библиотеки ХНАДУ хранятся не только ценные книги, но и уникальные документы по истории библиотеки. Для воссоздания истории библиотеки ХНАДУ сделано немало: оформлен большой историко-документальный альбом (115 страниц) библиотеки за 69 лет, два альбома "История библиотеки в лицах", два тома "Книги почета", куда помещены фотографии лучших сотрудников за все время существования библиотеки, их краткий послужной список, систематизирован фотоархив библиотеки, ксерокопии личных дел сотрудников; составлена опись грамот и благодарностей в адрес библиотеки.

Довольно часто в музее проводятся творческие встречи с учеными, педагогами, харьковскими поэтами и бардами. Активно развивается выставочная деятельность, причем экспонируется как фондовая литература, так и материалы из частных собраний, в т.ч. из личных библиотек и фотоархивов. Так одна из выставок была посвящена директору библиотеки А.Д.Трубникову (1913-1993). В числе выставок частных материалов – экспозиции высоко-художественной машинной вышивки (автор – заведующая читальным залом НТБ ХНАДУ В.И.Калашникова) и художественных салфеток из коллекции Л.И.Пятак; выставка малой деревянной скульптуры народного умельца М.И.Камчатного.

В настоящее время Музей книги и истории библиотеки активно сотрудничает с фондом Н.К.Рериха, бардовскими клубами, Харьковским художественным музеем и другими организациями. Благодаря сотрудничеству с рериховским фондом в музее положено начало Малой рериховской библиотеке.

Фонд музея растет и сегодня насчитывает около 9,5 тысяч экспонатов, планируется строительство отдельного, специализированного книгохранилища. Создание музея решило проблему сохранности редких и раритетных изданий. Музей книги и истории библиотеки, созданный в ХНАДУ, не имеет аналогов в системе вузовских библиотек Украины.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бахмет Тетяна Борисівна, зав. довідково-бібліографічним відділом Харківської міської спеціалізованої музично-театральної бібліотеки ім. К.С.Станіславського.

Гончаренко Тетяна Григорівна, провідний бібліотекар Харківської міської спеціалізованої музично-театральної бібліотеки ім. К.С.Станіславського.

Гайворонська Ольга Володимирівна, зав. сектором рідкісних та цінних видань Луганської ОУНБ ім. М.Горького.

Дениско Людмила Михайлівна, канд. іст. наук, ст. науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського.

Ковальчук Галина Іванівна, канд. іст. наук, доцент, зав. відділом стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського.

Кононенко Ірина Іванівна, головний бібліотекар відділу рідкісних видань і рукописів ЦНБ Харківського національного униворситету ім. В.Н.Каразіна.

Лисенко Людмила Володимирівна, аспірантка Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського.

Лосієвський Ігор Якович, д-р філол. наук, зав. відділом рідкісних видань і рукописів ХДНБ ім. В.Г.Короленка.

Незнамова Лілія Павлівна, директор Харківської державної

наукової бібліотеки ім. В.Г.Короленка, заслужений працівник культури України.

Петрухно Юлія Євгенівна, викладач кафедри фондознавства і книгознавства Харківської державної академії культури.

Подкупко Тетяна Леонідівна, зав. відділом рідкісних видань та рукописів Одеської державної наукової бібліотеки ім. М.Горького, аспірантка Одеського національного університету ім. І.Мечникова.

Рябцева Олена Сергіївна, зав. сектором історії книги відділу рідкісних видань і рукописів ХДНБ ім. В.Г.Короленка.

Ціборовська-Римарович Ірина Олегівна, канд. іст наук, науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського.

Шоломова Софія Богданівна, бібліограф І категорії відділу рідкісних видань і рукописів ХДНБ ім. В.Г.Короленка.

З М І С Т

Підписано до друку   Формат паперу 60х84 1/16, 9,1 друк. арк., 9,9 обл.-вид. арк. Папір для множ. апаратів. Тираж
Замовлення №

Ксерокс ХДНБ. 61003, Харків-3, пров. Короленка, 18.